

Catherine Samary

Åter till 1989 års revolutioner

Ur [Tidsignal nr 11](#) (2010)

Översättning: Maria Sundvall

Vad var det som hände 1989 när Berlinmuren föll och regim efter regim i forna Östeuropa föll samman? Vad ledde det till – och viktigast av allt, fanns det några alternativ? Det var temat för en föreläsning som den franska ekonomen och Östeuropakännaren Catherine Samary höll vid en internationell konferens Budapest i december 2009, och som *Tidsignal* nu publicerar i något förkortad form. Catherine Samary är verksam vid det tvärvetenskapliga forskningsinstitutet IRISSE-CNRS vid universitetet ParisDauphine. Hon har följt utvecklingen i Östeuropa under många år, och skrev sin doktorsavhandling 1986 om konflikten mellan marknad och självstyre i Titos Jugoslavien (*Le marché contre l'autogestion*, PubliSud/La Brèche, Paris 1988). Hennes analys av Titos Jugoslavien och dess sammanbrott i 90-talets krig finns på svenska publicerad i ett specialnummer av tidskriften *Fjärde Internationalen*, nummer 2/1993.*

Engelska Wikipedia skriver på slutet av sin artikel om Catherine Samary: ”Hon är känd för att ha varit en av de få skribenterna i den radikala vänstern i Frankrike som aktivt motsatte sig 2004 års lag som utestänger flickor som bär muslimska huvuddukar från franska skolor.” Den sidan av Samarys engagemang är känd för läsarna av [Tidsignal nr 7](#) ”Vänstern och islam”, där hennes artikel ”Bortom slöjan – vilken demokrati bör vänstern stå för?” publicerades.**

Vid tjugoförsta dagen av Berlinmurens fall 1989 har många länder firat minnet av detta historiska skeende och dess ”dominoeffekter”, som ledde till systemförändringar ända fram till Sovjetunionens upplösning 1991. Trots att det fanns olika scenarier i östra Europa har 1989 beskrivits som ett ”år av revolutioner”.¹ Timothy Garton Ash betonar att dessa ”revolutioner” skilde sig mycket från den vanliga våldsamma ”modellen” för sådana radikala förändringar: ”1989 föreslog européerna en ny modell för icke-våldsam, sammetsrevolution”.² Men det verkligt anmärkningsvärda är något annat...

I. Kallkrigstermernas ideologiska tendens

Utan att ge sig in i språkliga debatter eller acceptera rigida ”normer” eller regler, kan vi ändå bestämt avvisa att man reducerar revolutioner till att handla om våld. Begreppet ”revolution” har två betydelser som ligger nära varandra: en bred, folklig (social) mobilisering mot grundläggande aspekter av ett existerande system, å ena sidan; och resultatet av sådana rörelser å den andra, som innebär att det gamla systemets härskarstrukturer och härskande sociala krafter försvinner och ersätts av nya strukturer med symboliska och ideologiska dimensioner.

Även om det alltid finns glapp (besvikelser) mellan folkliga förhoppningar och krav å ena sidan och de förändringar som faktiskt genomförs, å den andra, uttrycker ”revolutionerna” ett

* Se [Fem frågor om den jugoslaviska modellen](#).

** Den här artikeln är en redigerad och något förkortad version av föredraget ”Revisiting the 1989’s ’revolutions’” som Catherine Samary höll vid den internationella konferensen ”Beyond Cold War Linearities: Entangled Histories and Interactive Ideas”, 10–12 december 2009, Budapest. Föredraget återfinns på engelska på hennes hemsida <http://csamary.free.fr>

¹ <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/series/1989-year-of-revolutions>

² Timothy Garton Ash, ”1989 changed the world. But where now for Europe?” *The Guardian*, 4 november 2009.

organiskt band mellan bägge aspekterna. Massrörelserna är nödvändiga för att åstadkomma de radikala förändringarna.

Det är i vart fall tämligen uppenbart att när liberalt orienterade miljöer och media använder begreppet ”revolutioner” om den historiska vändningen 1989, förknippar de folkliga och demokratiska protester mot de förtryckande diktaturerna med det som kallas ”kommunismens slut”. På så sätt ger de demokratisk legitimitet åt förändringarna och antyder fyra paralleller: Det tidigare kommunistpartistyret likställs med ”kommunism”. Det folkliga motståndet mot dessa tidigare byråkratiska och förtryckande regimer likställs med krav på sådana politiska, sociala och ekonomiska förändringar som genomförts efter 1989, som en del av den nyliberala kapitalistiska globaliseringen. Den senare likställs med demokrati. Och alla motståndare till de tidigare (kommunistiska) regimerna likställs med antikommunister. Dessa paralleller är allt annat än övertygande.

I själva verket har etiketterna alltid varit förvirrade, och är det fortfarande. Det gäller särskilt begreppen ”socialism” eller ”kommunism”, vilka för det första innebär idealet om ett icke förtryckande samhälle utan klasser och med målet att tillfredsställa mänskliga behov genom individuella och kollektiva direkta ansvar. Det är inte en ”modell” utan principer och mål, som fortfarande delas av dem som tror på denna ”konkreta utopi” och har en kritisk hållning till alla erfarenheter – även de så kallade socialistiska – när de funderar över vägen att nå målen.

För det andra betyder ”socialism” och ”kommunism” system eller partier som konkreta historiska formationer, som antagit den beteckningen vid en viss tidpunkt i sin historia och utvecklat konkreta samhällsmodeller. Inne i eller utanför sådana system eller partier kan individer eller rörelser kritisera den konkreta modellen på grund av klyftan mellan den och idealen. Å ena sidan har vi de ”socialistiska” partiernas internationella utveckling mot integration i den kapitalistiska världsordningen och på senare tid mot dess nyliberala varianter. Å den andra har vi staliniseringen och mer allmänt byråkratiseringen av 1900-talets ”socialistiska revolutioner”, samt den roll som sedan 1980-talet många ex-kommunister (och i Kina även ”kommunister”) spelat i privatiseringen och i inlemmandet i den kapitalistiska världsordningen. Dessa händelser är de främsta historiska källorna till klyftan mellan ideal och verklighet, och därmed till de ideologiska tvetydigheterna och förvirringen bakom alla etiketter. De klassiska skillnaderna mellan ”höger” och ”vänster” är i sig själva ofta dunkla.

Jag ska inte här ta upp de begreppsdiskussioner som splittrat – och fortfarande splittrar – även marxisterna själva, när det gäller hur man ska karaktärisera Sovjetunionen och dess systemländer.³ De tidigare större kriserna och sociala resningarna i de ”kommunistiska” länderna och den konkreta omvandlingsprocess de befunnit sig i sedan 1989 övertygade mig om att ”rena” begrepp, som ”socialistisk” eller ”kapitalistisk” eller ”en ny klass”, inte duger. Sådana begrepp kan inte fånga faktorer som spelade en viktig roll för att fördunkla omständigheterna kring kapitalismens återupprättande: motsättningarna inom dessa länder, 1980-talets historiska sammanhang som mot slutet av årtiondet fick stora delar av kommunistpartiernas byråkratiska apparat att satsa på inträde i världskapitalismen, och folkliga gruppers ambivalens och särskilda konfliktfyllda relationer till dessa stater/partier. Partierna styrde å arbetarnas vägnar (vilket innebar en icke-kapitalistisk och paternalistisk form av socialt

³ Klyftan mellan denna historiska erfarenhet och de socialistiska målen har lett fram till tre olika slags begrepp: att man beskriver statens/partiets byråkrati som a) en borgarklass som leder ett ”statskapitalistiskt” samhälle; b) en ny klass i ett system som Marx inte hade förutsett; c) en ören ”kast” som fortfarande har historiska band till arbetarklassen och de antikapitalistiska revolutionerna men som hindrar de regimer som ger den dess privilegier från att utvecklas i socialistisk riktning. Jag står närmare den tredje ståndpunkten, och har bidragit till debatten i andra forum. Läs t ex min presentation av Ernest Mandels analys av socialismen och Sovjetunionen i motsättning till ”statskapitalistiska” teorier, eller min jämförande analys av kapitalismens återupprättande i den serbiska ”övergångsprocessen” på min hemsida, <http://csamary.free.fr>

skydd) – men på deras bekostnad, eftersom de undertryckte alla självständiga arbetarrörelser.

Att betrakta de här partierna som klassiska politiska organ är uppenbarligen fel. Men att bara se dem som en aspekt – den verkliga – av statsapparaten förnekar att historien och politiken skulle ha påverkat deras funktionssätt. Och det skymmer den socialistiska ideologins betydelse för att rättfärdiga deras styre. Det skulle också vara förenklat, ensidigt och leda fel.

Samma dubbla aspekter ligger bakom analysen av det slags byråkratiska ”sociala ägande” som – i olika former, även i formen decentraliserat självstyre – kännetecknade de tidigare regimer som kallade sig socialistiska. De undertryckte och avskaffade privategendomen inte bara i en viss konjunktur, utan som ett grundläggande och ideologiskt ställningstagande. Det begränsade marknaden så att pengar inte kunde spela rollen som ”kapital” (pengar som investeras för att ”göra pengar”, det vill säga vinst). Nomenklaturen i partiet/staten styrde ekonomin, men ägde inte aktier och kunde inte omvandla sina privilegier när det gäller makt, konsumtion och styre till verkligt ägande som skulle kunna ärvas. De officiella (lagliga) ”verkliga ägarna” var arbetarna (alla och ingen...) eller till och med ”hela folket”.

Men allt det betydde också att det vare sig fanns rätt att avskeda eller att göra konkurs. Strejker var förbjudna (enligt regimen skulle arbetarna inte strejka mot sig själva!). Och fackföreningarna trummade ut partibesluten istället för att försvara arbetarna. Men de stabiliserade arbetskraften i de stora fabriker genom att sprida en växande ”social inkomst” i form av lägenheter, produkter, sjukvård eller barnomsorg som var knutna till arbetet – och för dem som hade ”en bra attityd”. Partiets dominerande, paternalistiska och förtryckande roll hindrade arbetarna från att utöva någon självständig, systematisk beslutsfattning. Men det enda partiet styrde i namn av socialistiska ideal och hävdade att det förverkligade dem. Regimernas ”socialistiska” legitimitet byggde på välutbyggt socialt skydd och ideologiskt hyllande av arbetskraftens välståndsskapande samt på en relativt omfattande ”jämlighet”.

Partiets styrka skulle ha varit mindre om det bara varit en apparat. Att de ”bästa” socialistiska arbetarna och intellektuella anslöts som basmedlemmar och de närstående breda ”massorganisationerna” var både ett sätt att kanalisera (kontrollera och ”vid behov” undertrycka) deras initiativ och ett sätt att ge regimen legitimitet (en ”social bas”).

Den officiella ideologins popularitet visade sig i att även motståndet och olika alternativa rörelser medvetet eller bara i praktiken arbetat för att minska gapet mellan de officiella socialistiska idealen och verkligheten. Många basmedlemmar i kommunistpartierna försökte helt enkelt att förverkliga dessa populära idéer. Och det är också därför så många partimedlemmar deltog i de stora resningarna 1956 i Polen och Ungern, 1968 i Tjeckoslovakien och Jugoslavien, eller till och med i polska Solidarnosc, 1980–81. Men alla dessa rörelser undertrycktes av den härskande apparaten som var rädd för att mista sina maktprivilegier och sin kontroll.⁴

Allt detta kan inte analyseras om man inte går bortom ”etiketterna”. Som vi redan har sagt var det tidigare ”kommunistiska” partiet/staten givetvis inget verkligt politiskt parti. Det fanns ingen rätt till att organisera åsiktsriktningar, det fanns inga verkliga och fria omröstningar på kongresserna. Men partiet hade flera funktioner: det var en apparat av byråkrater med maktprivilegier, men också en rad massorganisationer knutna till partiet. De kulturella massorganisationerna spelade ett slags politisk roll med en hel del kritiska synpunkter mellan raderna. Trots staliniseringen (och även om man ser den inte bara som en deformation utan som ett slags kontrarevolution inom revolutionen⁵) fortsatte regimen att använda den socialistiska ideologin för att legitimera sig själv både inom landet och internationellt (på den antikapitalistiska och antikoloniala, sociala, fackliga, politiska scenen). Under perioden då dessa länder

⁴ Se Samary, ”The social stakes of the great capitalist transformation in the East”, *Debate: Journal of contemporary Central and Eastern Europe*, 17 (1), april 2009, s.5-39.

⁵ Leo Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, Bokförlaget Röda Rummet 1983.

började ”komma ifatt”, det vill säga fram till 70-talet, med en hög extensiv produktionstillväxt och förbättrad levnadsstandard, kunde regimerna ses som ett alternativ till kapitalismen. De kunde uppfattas som en förbättring av styrkeförhållandena i världsskala för dem som stred mot imperialistisk kolonialpolitik. Men staliniseringen av Sovjetunionen hade också förvandlat landet till en ”stormakt” som ville kontrollera sina ”broderländer” lika väl som sina egna arbetare.

Man kunde vara medlem i sådana maktpartier av en lång rad (växlande) skäl: från den cyniska användningen av ”partikortet” för att få privilegier, till ärliga kommunistiska och antiimperialistiska övertygelser. Det praktiska valet att försöka minska klyftan mellan den officiella ideologin och verkligheten kunde innebära allt från att man deltog i intellektuella och folkliga protester till att man helt enkelt varje dag stärkte sina horisontella broderliga relationer och aktiviteter... Och däremellan fanns alla de som inte hade sofistikerade ideologier och som fötts in i systemet och letade efter positiva mål och konkreta vinster för sig själva och sin omgivning genom att använda partiets regler och medlemskort... så länge det fanns sådana vinster att få. Det tenderade att förändras efter 70-talet, en speciell historisk period för den bipolära världen.

Ideologiska fördomar och kalla krigsbegrepp (men också ”rena” sådana) har begränsat eller förhindrat en fördjupad, objektiv sociologisk och politisk analys av dessa specifika konfliktfyllda samhällen⁶. Förhållandet mellan regimerna och befolkningarna har i allmänhet skildrats i svartvita termer – på bägge sidorna i den bipolära världen. Det är det vi menar med ”kalla krigs-begrepp”.

Det staliniserade Sovjetunionen betedde sig som en ”stormakt” som på Jalta förhandlade med eller under kalla kriget stred mot andra ”stormakter” bakom ryggen på ”broderregimerna” och deras befolkning. Den jugoslaviska regimen – som kallades ”titoistisk” efter ledaren Tito eller Josip Broz – hade ”bannlysts” av Kreml 1948 och kallats för antikommunistisk. Det innebar total isolering, politiskt och fysiskt förtryck mot alla som hade band till den jugoslaviska regimen inom de internationella kommunistiska rörelserna (särskilt i Ungern, Polen och Tjeckoslovakien). Efter Stalins död reste Chrusjtjov till Belgrad 1954 och bad om ursäkt och lovade att respektera olika socialistiska ”modeller”. Men trots det – och trots att hoppet om en avstalinisering i Sovjetunionen väcktes vid sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress, där Chrusjtjov fördömde Stalins brott och gulagsystemet – fortsatte Moskva 1956 i Ungern, liksom 1968 i Prag att baktala och undertrycka alternativa socialistiska rörelser och ledare av rädsla för en okontrollerad demokratisk dynamik. Officiella kommunistiska rörelser stödde Sovjetunionen som socialismens fosterland och censurerade och förtryckte alla kritiker som ”antikommunist”. I allmänhet inkluderade det alla rörelser eller individer som kritiserade klyftan mellan socialistiska ideal och verkligheten, och sökte en ”socialism med mänskligt ansikte”. Sociala framsteg som genomförts av dessa regimer ansågs ”bevisa” att de var socialistiska. Men det handlade i själva verket inte alls om verkliga sociala rättigheter eftersom alla autonoma aktiviteter och initiativ kontrollerades och undertrycktes av en apparat som ville behålla sitt maktmonopol.

De antikommunistiska ideologerna var bara alltför nöjda med att kunna sätta likhetstecken mellan dessa regimer och de kommunistiska idealen som sådana, och att reducera dem till sin förtryckande sida. Liksom de nya officiella ”demokratiska” (marknadsvänliga) regimerna – särskilt de som domineras av tidigare medlemmar av den kommunistiska nomenklaturen – har de tenderat att förneka eller undertrycka alla slags progressiva erövringar från de tidigare regimerna vilka bara beskrivs som Gulag. Hela det korta ”sovjetiska århundradet” beskrivs nu

⁶ Några exempel på rika och komplexa analyser: Jean-Marie Chauvier, *URSS: une société en mouvement*, Ed. de l’Aube 1988; Myriam Déserts doktorsavhandling i sociologi från 1986 om förmännens speciella ställning i de sociala relationerna inom fabriken ”Le contremaitre soviétique sur le front du travail, aspects organisationnels, idéologiques et sociaux”; eller Sandrine Kotts olika analyser t ex *Le communisme au quotidien. Les entreprises d’Etat dans la société est-allemande (1949–1989)*, Collection socio-histoire, Paris, Berlin 2001.

som en artificiell parentes i en europeisk historia som enbart är västerländsk, och som (felaktigt) beskrivs som en enad historia i det förflutna. Slagordet ”återvänd till Europa” låter mycket arrogant och okunnigt för flertalet i dessa befolkningar. Kalla krigsbeskrivningarna – antingen de försvarar eller hetsar mot de gamla regimerna – sammanfaller paradoxalt i att hävda att de tidigare samhällena var kommunistiska, och att alla deras motståndare, eller till och med alla kritiska medborgare, måste vara antikommunistiska dissidenter...

Verkligheten var självklart att det fanns olika slags politiska strömningar och strävanden, även i de tidigare systemens krisperioder. Men det återstår att analysera vilka strävanden och vilken dynamik som dominerade. ”1989” eller mer allmänt de olika nationella scenarierna och faserna i krisen och förändringarna i Östeuropa, är således föremål för alternativa tolkningar och hågkomster.⁷

Men det folkliga kravet på individuella och kollektiva friheter i de tidigare ”kommunist-regimerna” (eller idag i Kuba och Kina) ”tillhör” ingen speciell strömning. De uttrycktes i breda fronter 1989 och dessförinnan. I Tjeckoslovakien fanns till exempel den motståndsrörelse som kallades Charta 77 och 1989 bildades Medborgarforumet. I dessa rörelser kunde kommunister och antikommunisterna samexistera och kämpa tillsammans för mer frihet. Liknande krav fördes fram i demokratiska uppsving mot enpartidiktaturen och Kremels herravälde, 1956 i Polen och Ungern, 1968 i Tjeckoslovakien och Jugoslavien, 1980-81 i Polen...

Så själva frågan om kontinuitet och diskontinuitet mellan de demokratiska rörelserna och händelserna 1989 är kontroversiell.

II. Internationella faktorer och kalla krigsuppgörelser bakom händelserna 1989

Internationella överväganden och uppgörelser spelade en nyckelroll i Tyskland 1989. Det visade sig när arkiven öppnades och minneshögtiderna för 1989 hölls 2009.

Men vändningen 1989 var vare sig en plötslig händelse eller ett uttänkt, kontrollerat scenario. Vi måste gå tillbaka till 70-talet som var en avgörande period med kriser och förändringar i den internationella kapitalistiska världsordningen, samtidigt som den nystaliniserade världen själv blev mer och mer bräcklig.

Från 70-talsstagnationen och rustningskapplöpningen till Berlinmurens fall

70-talet hade i Östeuropa dominerats av att de inhemska reformerna stoppats. Hur begränsade reformerna än var, hade de som mål att öka en viss decentralisering (vanligen till förmån för företagsledarna, men i Jugoslavien med ökade rättigheter för arbetarnas självstyre) och ett visst marknadsstryck för att minska byråkratiskt slöseri. De viktigaste motsättningarna i reformerna var sociala, ekonomiska och politiska: Å ena sidan ökade de ojämlikheten och instabiliteten under trycket från marknaden – vilket förkastades av arbetarna eftersom det stred mot jämlikhetsvärderingar, och av byråkratins konservativa delar, eftersom de skulle förlora sin position. Å andra sidan öppnade de reformvänliga delarna av apparaten dörren för ökad frihet, just för att blidka det sociala motståndet – men då kunde sociala och intellektuella rörelser nedifrån utvecklas utan att respektera gränserna för enparti-regimens reformer. Det illustrerades av den spontana utvecklingen av arbetarråd 1956 i Polen och Ungern, av kraven på ”självstyre från topp till botten” och självstyrd planering i motsättning till marknadsreformerna och den ”röda bourgeoisie” i Jugoslavien i juni 1968, och av alla dragen i en ”socialism med mänskligt ansikte” som utvecklades under Pragvåren och den efterföljande hösten med arbetarråd.

⁷ Det börjar dyka upp intressanta studier av dessa konflikter vad gäller hågkomster och tolkningar av ”1989”, se t ex Jérôme Heurtaux & Cédric Pellen *1989 à l'Est de l'europe, une mémoire controversée*, Ed. de l'Aube, Paris 2009.

Så reformerna blockerades efter repressiva vändningar, och sedan Warszawapaktens tanks rullat in i Prag. Men under nästa årtionde skedde en relativ tillväxt (jämfört med västländerna) på basen av ökade krediter och ökad import i en del östeuropeiska länder. Det öppnade slussdörrarna för västprodukter för att kunna modernisera ekonomierna och svara på befolkningens ökade konsumtionskrav. Den högre tillväxttakten i syd och öst jämfört med ”stagflationen” i de kapitalistiska kärnländerna var attraktiv för västerländska banker. De ökade sin internationella utlåning, och sökte lönsamma användningsområden för de dollartillskott de fått från arabländerna sedan oljepriserna ökat.

Det var också ett årtionde av relativ stagnation i Sovjetunionen sedan Kosygin's reformer stoppats och det gamla gardet kring Leonid Brezjnev tagit över. Det var därför också en period med hög nivå av socialt skydd både för arbetarna och för de makthavande byråkraterna, men samtidigt en period då produktiviteten och tillväxten saktade in.

Mot slutet av årtiondet inledde Sovjetunionens intervention i Afghanistan den sista fasen i kalla kriget och i rustningskapplöpningen, med helt skilda resultat i de två delarna av den bipolära världen.

De enorma militärutgifterna och den utländska upplåningen som motiverades med ”Stjärnornas krig” mot ”kommunistfaran” hjälpte den nye presidenten Reagan att dra igång USA:s ekonomi (med ett ansevärt budgetunderskott) och börja återupprätta dess förfallna hegemoni. Den ”nyliberala” vändning som skedde i Storbritannien 1979 under Margaret Thatcher och 1980 i USA med valet av Ronald Reagan visade sig vara en motoffensiv mot alla system, riktlinjer, arbetslagar som efter andra världskriget och under trycket från den bipolära konkurrensen hade minskat ojämlikhet, gynnat välfärdsstaten och skyddat arbetskraften från marknadskonkurrensen. Den teknologiska revolutionen mobiliserades för att omorganisera produktionen, bryta ned fackföreningarnas bastioner eller andra former av kollektiv förhandlingsförmåga. Under tiden ledde kapitalets fria flöde och nedbrytningen av sociala och nationella skyddssystem till allmän marknadskonkurrens under ledning av USA-styrda internationella finansinstitutioner. Skuldskrisen (i postkoloniala länder i Syd och i en del östeuropeiska länder) blev verktyget för att villkora lånen och tvinga fram strukturella anpassningsprogram, för att öppna dessa samhällen för allmän privatisering och konkurrens. Det är detta som har kallats *The Washington consensus*, ”Washington-överenskommelsen”.

Rustningskapplöpningen blev en tung belastning för Sovjetunionen – till skillnad från effekten i USA. Militärsatsningarna ledde till hål i andra delar av budgeten, särskilt för infrastruktur och utrustning, vilka snabbt höll på att bli föråldrade.

Och under precis samma period blev relationerna inom COMECON ansträngda sedan några nyckelländer – Polen, Jugoslavien, Rumänien, Ungern och DDR – under flera år lånat i utländska valutor, i en tidigare inte skådad omfattning.

När dollarn stärktes och räntorna i USA steg (med en radikal monetaristisk politik) i början av 1980-talet ledde det till en kedjereaktion för alla räntesatser på internationella lån från privata banker. Det ledde till en plötslig ökning av skuldnivån i östeuropeiska länder (liksom i Syd), samtidigt som det var svårt att öka exportinkomsterna i en tid då tillväxten i världen hejdades och då de östeuropeiska produkterna hade så liten konkurrenskraft.

De makthavande kommunistpartierna i Östeuropa gav olika svar på skuldskrisen. I **Polen** beslöt Gierekregeringen att höja priserna på konsumtionsvaror, vilket ledde till en explosion av strejker som mynnade ut i bildandet av den första oberoende fackföreningen i Östeuropa, Solidarnosc (”Solidaritet”) med cirka 10 miljoner medlemmar. Efter Solidarnosc' första och sista demokratiska kongress införde den kommunistiske generalen Jaruzelski krigstillstånd och nästan ett årtionde av förtryck och absolut produktionsminskning följde.

I **Rumänien** genomdrev president Ceausescu att hela skulden betalades tillbaka under 1980-

talet, genom en våldsamt diktatur mot sitt eget folk. Hans medarbetare ville behålla sin egen makt, och låta diktatorn betala för sin impopularitet genom att låta mörda honom under en pseudo-”revolution” 1989.

1980-talet i **Jugoslavien** präglades av att de centrala institutionerna var handlingsförlamade och inte kunde få folkligt stöd för den officiella linjen att återbetala skulden. Den linjen mötte motstånd från arbetarna såväl som från delrepublikerna. Inflationen stegrades och nådde tre-siffriga tal och motstånd uttrycktes på många håll genom tusentals spridda strejker kombinerat med ökade nationalistiska spänningar. Republikerna hade blivit de verkliga beslutscentra sedan decentraliseringsreformerna på 60-talet. När klyftan mellan dem ökade och solidariteten föll samman var sammanbrottet för den jugoslaviska federationen nära. Den sista jugoslaviska regeringen under Ante Markovic försökte genomföra en radikal liberal chockterapi och omvandla samhällsägandet 1989. Han mötte motstånd från olika delrepublikers nationalistiska strategier och de rikaste republikerna beslöt att lämna det sjunkande skeppet, samtidigt som hela nationella byråkratier försökte bygga upp ”nationalstater” som skulle kunna lägga beslag på resurserna och kontrollera så stora territorier som möjligt...

Den *ungerska* ledningen var den enda som försökte betala tillbaka skulden genom att sälja de bästa företagen till utländskt kapital redan på 1980-talet. När Gorbatjov visade tecken på att ”släppa taget” gjorde de upp om att öppna gränserna mot Österrike i september 1989 (i utbyte mot ekonomisk ersättning) och gjorde på så sätt det oundvikligt att Berlinmuren skulle falla.

Men det mest skuldsatta landet var **DDR**, vars ökade import från Väst hade uppmuntrats av Moskva under 70-talet, som ett sätt att kringgå det USA-styrda förbudet mot teknologisk export till Sovjetunionen. Honeckers DDR släpptes i själva verket fritt redan i november 1987 av Gorbatjov som hoppades att bästa lösningen skulle vara att bli kvitt en så impopulär regim och dess mur – och som kanske till och med kunde acceptera ett tyskt återförenande. Tyska bidrag skulle hjälpa till att hemförlova sovjetarmén, minska kostnaderna för rustningskapp- löpningen och göra det möjligt att koncentrera ansträngningarna på inhemska reformer. Samtidigt skulle det sovjetiska tillbakadragandet leda till att Västvärldens låneblockad hävdades och importen av nya teknologier skulle underlättas. Gorbatjov talade i en ton av ”fredlig samexistens” och inte längre med samma språk som Chrusjtjov 1956, då denne hävdade att landet höll på att komma ifatt kapitalismen (och skulle ha gjort det 1980!).

Efter detta ville Sovjetunionen dra sig ur sin internationella politik med politiskt och ekonomiskt stöd, främst till Kuba och Nicaragua, och det var av stor betydelse för dess nya internationella uppgörelser. Men Moskva ville också att systerländerna i COMECON skulle betala tillbaka sin skuld till Sovjetunionen i form av varor. Och Sovjetunionen blev mer och mer intresserat av rikta sin export av olja och gas till länder som kunde betala tillbaka i hårdvaluta. (Jeltsin drev den logiken vidare efter Sovjetunionens upplösning och den ryska federationen krävde följaktligen att de nya självständiga staterna skulle betala med hårdvaluta...)

Bakom scenen gjordes ekonomiska överenskommelser med regimen i Ungern (för att öppna de första hålen i järnridån) och med Moskva (för att få landet att acceptera Tysklands enande). Detta uttrycktes vid Gorbatjovs populära besök i Tyskland – och i hans order till de östtyska säkerhetstjänsterna att inte undertrycka folkliga demonstrationer. Men hans ståndpunkt var att både NATO and Warszawapakten skulle upplösas. Han delade François Mitterrands projekt med ett gemensamt ”europeiskt hus”, som skulle bygga på fredlig samexistens och reformer i bägge delarna av Europa – i linje med något slags Europaråds- eller Helsinkiöverenskommelser och i likhet med överenskommelserna i Parisstadgan 1990.⁸ En ny konstitution skulle

---

⁸ För kommentarer om vad nyligen öppnade arkiv visar om Gorbatjovs åsikter och samtal med Thatcher om Berlinmuren och om hennes motstånd mot tysk återförening, se t ex ”Thatcher told Gorbachev Britain did not want German reunification”, *The Times* 11 september 2009, ”A misreading of the past holds a lesson for the future” *The Financial Times* 10 september 2009, ”’Failure’ to embrace reunification haunts Franco-German

definiera det förenade Tyskland.

Dynamiken i den tyska återföreningen kom att avgöras av förbundskansler Kohls beslut, med stöd av USA, att upprätta en monetär union. Växelkursen (1:1) var en katastrof för den öst-tyska ekonomin men attraktiv på kort sikt för dess befolkning. Att på det sättet suga upp och bryta ned DDR var långt från Gorbatsjovs ursprungliga diskussioner med Kohl om en ny författning som skulle diskuteras av de bägge tyska delarna. Mitterrands franska regering gjorde alla ansträngningar för att integrera det enade Tyskland i Europabygget (med Maastrichtavtalet 1992 och dess stränga monetaristiska linje som ett villkor för att kunna övertyga Bundesbank om att överge den tyska marken). Men för USA:s regering stod NATO på spel – Tyskland måste vara med, och NATO måste bevaras och utvidgas trots att Warszawapakten upplöstes 1991. Under 90-talet använde USA den bosniska och därefter Kosovo-frågan som argument (mot bakgrund av att Europas och FN:s ”fredsplaner” misslyckats) för att skjuta fram den gamla kalla krigsalliansen och genomföra en ”euro-atlantisk” utvidgning österut som även innebar att nya protektorat upprättades.⁹

Allt detta undgick Gorbatsjov som inte kunde göra något annat än samtycka i utbyte mot en del materiell kompensation och internationell ära. Men den inre och yttre dynamiken i förändringarna i Sovjetunionen självt undgick honom också. Sovjetunionens upplösning, Jeltsins kupp mot duman som gjorde för stort motstånd mot marknadsreformerna samt de internationella ömsesidiga överenskommelserna om ”krig mot terrorismen” öppnade dörren för en ny period.

III. Demokratiska revolutioner eller dunkla reformationer?

Låt oss se vilka faktorer som inte bara förhindrade verkliga sociala ”revolutioner” utan även bidrog till att motverka demokratiska förändringar.

Bipolära yttre faktorer

Det räcker inte med att peka på de förhandlingar som fördes ”bakom scenen” mellan Gorbatsjov och västregeringar för att säga att det inte skedde några ”revolutioner” i de olika länderna. Vi har tidigare sett hur revolutioner kan bryta mot kalla krigsöverenskommelser: Den jugoslaviska revolutionen som ledde till Titos regim och senare till att landet blev alliansfritt, stod emot både Stalin och de viktigaste västländerna. Den kunde segra trots (och mot) Jaltaavtalet som sade att Jugoslavien åter skulle bli en monarki där väst och Sovjetunionen skulle dela inflytande 50/50. Att revolutionen kunde stå emot sådana internationella överenskommelser berodde på flera faktorer: Den antifascistiska kampen som hade letts av partisanerna hade en djup popularitet och legitimitet. Jord hade delats ut till tusentals beväpnade bönder. Ett nytt självstyre i de befriade områdena stärkte det nya federala projektet gentemot hatet mellan folkgrupper. Alla dessa aspekter innebar ett radikalt avvisande av det serbiska kungadömet som hade dominerat det första Jugoslavien på ett diktatoriskt sätt.¹⁰

---

relations”, *The Financial Times* 11 september 2009. Se också ”L’Europe se trouve face à une mission historique”, *Horizons et débats*, nr 1-2, 14 januari 2008, <http://www.horizons-et-debats.ch/index.php?id=684>. Där kommenteras bl a Gorbatsjovrådgivaren Anatolij Tjernjajevs dagbok om sina samtal med Gorbatsjov, liksom den franske presidenten Mitterrands ståndpunkter och Parisstadgan.

⁹ Se analyser jag skrivit om den jugoslaviska krisen, NATO:s intervention i Kosovo, världsordningen i allmänhet och instabiliteten på Balkan i synnerhet, på min hemsida <http://csamary.free.fr>

¹⁰ Det var meningen att Jugoslavien skulle bli ett kungarike igen, eftersom det serbiska kungahuset befann sig i landsflykt i Storbritannien och stöddes av den serbnationalistiska (och antikommunistiska) motståndsrörelsen, tjetnikerna. De jugoslaviska kommunisterna, som varit förföljda och förbjudna under det första serbiska kungadömet som styrde det första Jugoslavien under mellankrigstiden, lyckades vinna en djup legitimitet i motståndet mot såväl fascismen som nationalisterna, och erkände alla nationers rätt i det federala projekt de började bygga helt konkret redan under kriget. Redan under kriget, 1943, hölls ett möte mot planerna på ett framtida kungadöme med församlingen av delegater från alla nationella befrielsekommittéer inom Jugoslavien (AVNOJ). Detta gav den verkliga demokratiska legitimiteten till ett nytt federalt projekt. Att den nya jugoslaviska regimen

Vår hypotes är att internationella överenskommelser kunde spela en så avgörande roll för förändringarna 1989 just därför att de folkliga mobiliseringarna var så svaga, och inte kunde påverka innehållet i de förändringar som skedde ”uppifrån” (och utifrån). De var tillräckligt starka för att göra sig av med de mest korrupta och ineffektiva regimerna och öppna vägen för flerparti-val. Men detta infördes i Sovjetunionens konstitution utan någon revolution, under Gorbatjovs styre, och tycktes som en möjlig ”norm” så snart Moskva accepterat den östtyska regimens fall.

Detta uttrycktes klart av den tidigare tjeckiske Charta 77-medlemmen, som senare blev president Vaclav Havel, i en intervju med en fransk tidning i samband med 20-årsdagen av ”sammetsrevolutionen”: ”1989 studerade vi först noga strömmen ut från Östtyskland, en väldig flod som delvis svepte genom Prag [...] Jag förstod att historiens förlopp hade ändrats.” Och journalisten frågar: ”Började ”sammetsrevolutionen” naturligt i Berlin?” Vaclav Havel betonar givetvis att det fanns djupa krav och en kamp för frihet i alla samhällen och tillägger att, även om det inte fanns någon garanti för ett fredligt förlopp, kunde man gissa att ”Sovjetunionen kunde inte längre intervensera, utan att det skulle ha lett till en internationell kris och ett brott med den nya perestrojka-politiken”. Men han påpekar:

dissidenterna var inte redo [...]; vi hade bara haft ett marginellt inflytande på händelserna. Men när makten började söka en dialog, gjorde den oss till sin samtalspartner. Det fanns ingen organiserad politisk rörelse som den kunde tala med. Det var då vi bildade Medborgarforumet.¹¹

Med andra ord, ”sammetsrevolutionen skulle inte ha varit möjlig, om det inte vore för de omvälvande händelser som inträffade i de andra länderna i kommunistblocket”,¹² framförallt i Sovjetunionen.

Men det återstår att förklara hur impopulära radikala sociala och ekonomiska omvandlingar kunde genomföras – inte nog med att de inte ledde till revolutionära mobiliseringar, de genomfördes (till synes) utan motstånd. Det är en av flera oklarheter i de här frågorna.

Dunkla etiketter

Första källan till oklarhet när det gäller förändringens dynamik är det faktum att alla nya fronter eller nya partier som föddes ur det tidigare enda partiet var så heterogena och snart splittrades. I samma intervju påminner Havel om Medborgarforumets program: ”Våra ideal var fortfarande desamma. De första reformerna begränsades till motståndets principfrågor: fria val, pluralism, marknadsekonomi, medborgerliga rättigheter, skydd av individuella friheter. Och sedan var vår prioritering att bli av med alla dem som bar ansvar för de kommunistiska övergreppen.” I själva verket fanns det stor oenighet bland de tidigare medlemmarna i samma Charta 77 om alla dessa frågor – även om ”lustrationen”, den antikommunistiska häxjakten. Överallt dök nya partier upp... med större och större svårigheter att nå stabila majoriteter i parlamenten. Och erfarenheten av de första nyliberala ”marknadsreformerna” ledde snart till att människor röstade... på de tidigare kommunisterna, i hopp om att de skulle bevara eller återinföra sociala skyddsnät. Detta skedde först av allt i Polen, bara tre år efter den nyliberala chockterapien.

Och det är en annan orsak till oklarheten. Ledande personer i de nyvalda partierna eller i tidigare kommunistpartier som döpts om till socialdemokrater hade haft medlemskort i kommunistpartiet bara några månader tidigare... Och från Ryssland till Polen gäller det att de flesta av de nya ledarna kom från den gamla apparaten – till och med från dess hemliga

---

”bannlystes” av Stalin 1948 berodde i grunden på att den frigjort sig från Kremls kontroll och blivit mycket populär i hela regionen.

¹¹ ”Vaclav Havel: le régime s’effondrait d’heure en heure”, *Le Figaro*, 31 oktober 2009.

¹² <http://www.prague-life.com/prague/velve-trevolution>

polis.¹³ Det är ett inte oviktigt skäl till att befolkningen inte kunde förstå vad det handlade om.

Att avskaffa den gamla enpartistaten och införa pluralism var populärt och inte svårt. Men partiet/staten var samtidigt både infrastruktur och överbyggnad och dess avskaffande gjorde det möjligt att omvandla systemet radikalt från toppen och nedåt, genom att ändra lagar utan öppna, pluralistiska debatter om nya författningar. Processen underlättades av att det inte funnits något demokratiskt liv tidigare och av att ekonomin var så ”ogenomskinlig”. De nyvalda ledarna angrep den samhällsekonomiska ordningens grund genom en rad nya lagar som infördes utan öppen genomlysning. Befolkningarna, särskilt de som var med i Solidarnosc vid tiden för dess kongress 1980, krävde aldrig och demonstrerade aldrig för allmänna privatiseringar. Deras mål var att leva friare och bättre. Hoppet var ofta att kunna ta det bästa från bägge systemen – man hoppades på en socialdemokratisk modell som i Sverige eller Tyskland på 60-talet, snarare än på 80-talets anglosaxiska kapitalism.

Breda grupper av de gamla kommunisterna i Östeuropa omvandlades till nya liberaler och egendomsägare därför att de rent pragmatiskt ville skydda sina maktprivilegier och sin konsumtion, och eftersom de inte längre kunde göra det på det gamla sättet. Skuldskrisen, ökat slöseri och låg produktivitet gjorde att de inte kunde ”betala” för stabiliteten genom att bevara det sociala skydds nätet. Så de försökte att privatisera sig själva och använde sin kunskap om systemet och tidigare sociala relationer för att hitta på lämpliga reformer. I allmänhet var det gamla partiet den främsta källan för de kvalificerade eliterna, och det fanns inget privat kapital att köpa fabriker med. Därför blev de dominerande som aktörer och drog mest nytta av privatiseringarna och det nya politiska systemet.

Det måste betonas att det fanns två fall som skilde sig något och där gamla kommunister inte kunde spela den rollen: Det första var i det förenade Tyskland, där det fanns en verklig tysk borgarklass med verkligt kapital som kunde köpa fabriker. Det är därför som man genomförde en radikal antikommunistisk utrensning och framförallt avskaffade alla förmåner från den tidigare regimen. Det andra fallet är den tjeckiska republiken, därför att där hade det nybildade nyliberala socialdemokratiska partiet sina rötter i förkrigstiden och inte i det gamla, omvandlade kommunistpartiet. Så till skillnad från till exempel Polen där befolkningen röstade tillbaka exkommunister som omvandlats till ”nya” socialdemokrater till makten, kunde den tjeckiska befolkningen rösta på ett annat socialdemokratiskt parti, efter de första årens högerdominans. Och det socialdemokratiska partiet vägrade att på något sätt alliera sig med kommunistpartiet (som var det enda i Östeuropa som behöll sitt namn). Kommunistpartiet fortsatte att vara i opposition – på samma sätt som PDS i Tyskland – och drogs inte direkt in i den nyliberala politik som drevs av alla socialdemokratiska partier, antingen de var av ”kommunistiskt” ursprung eller ej. Den ”marginella” positionen blev en fördel och ledde till ökat väljarstöd (både i den tjeckiska republiken och i Tyskland, där PDS gick samman med andra vänsterströmningar i partiet *Die Linke*, ”Vänstern”, och fick stora framgångar i senaste valen, särskilt i östra landsdelen).

Men vi måste gå djupare för att förstå hur oklar hela omvandlingen blev: vi måste studera formen för privatiseringarna som saknar historiskt motstycke.

”Refolutioner” i ägandet: politik och/eller ekonomi?

Vi använder här Timothy Garton Ashs nyordsbildning för att beskriva kärnan i den ”stora omvandlingen” som från slutet av 80-talet påverkade Sovjetunionen och Östeuropa på extremt oväntade sätt. Reformerna ”uppifrån” skulle revolutionera systemet, det vill säga förändra det

¹³ Om de tidigare eliternas roll i den kapitalistiska omvandlingen, se Gil Eyal, Iván Szelényi & Eleanor Townsley, *Making Capitalism without Capitalists – the New Ruling Elites in Eastern Europe*, Verso, London, New York 1998; Georges Mink & Jean-Charles Szurek, ”Démocratie et capitalisme, le rôle des anciennes élites dans la transformation post-capitaliste”, *Diogene*, 2001- 2, nr 194, PUF.

i grunden. Men att det enda partiet upplöste sig själv var inte en ”revolution”. Införandet av ett allmänt marknadssystem och privatiseringar blev kriterier på att man brutit med de tidigare regimerna, tecken på att övergången lyckats i alla utomstående experters, långivares och förhandlares ögon. Men vad betydde de för befolkningen?

Ett visst slags varumarknad fanns redan. Den allmänna bilden av marknaden kom från resor till Väst eller från bilder av vackra och attraktiva butiksfasader. Det var säkert anledningen till att den tyska marknaden var så attraktiv och till att människor från Östtyskland visade sådan oerhörd glädje när de reste över den tidigare gränsen och upptäckte det verkliga överflödet i västtyska butiker. Senare skulle de komma att upptäcka den nya marknadens regler...

Men hur var det med ”privatiseringen”? Det begreppet var ännu mer abstrakt och förvirrat. Det fanns små privata sektorer som kunde vara nyttiga. Opinionsundersökningar i Polen, där man frågade människor om de var för eller mot privatisering, gav en stor majoritet ”för” när det gällde frågan i allmänhet, och ”mot” på den konkreta frågan om fabriken där personen själv arbetade (även om det i vissa fall och i vissa perioder fanns förhoppningar om att en utländsk ägare skulle ge högre löner, vilket gjorde människor mer positiva till privatisering).¹⁴ Själva ordet ”privatisering” användes på ett mycket dunkelt sätt för att uttrycka förändringen i ägande. I valparollernas form förde ”experterna” fram ett slags ekvation: marknad + privatisering = effektivitet + frihet. Det var i sanning optimistiskt, och milt sagt inte särskilt exakt. Vad menade man med effektivitet? Vilka individuella och kollektiva fri- och rättigheter hängde ihop med äganderätt?

Internationella experter beskrev reformerna under de första åren efter 1989 som ”övergång till marknadsekonomi”. En förvirrad och vag formulering: vad är en ”marknadsekonomi”? En ekonomi med marknad? Vilket slags marknad? Är det Jugoslavien? Sverige? Mexiko? Storbritannien? Frankrike eller Tyskland? Och när, i vilka perioder? På 60-talet? Nu? Men trots att begreppet ”övergång” var så oprecist tycktes det visa på en klar och unik valmöjlighet för framtiden, med en outtalat normativ nyliberal ”modell”. Vem hade bestämt den framtiden?

Genom att de nyliberala recepten presenterades som vetenskapliga fick de en dogmatisk och styrande karaktär, och det hävdades oriktigt att framsteg på andra håll i världen berodde på dem. I praktiken blev de nyliberala åtgärderna framtvungade och det fördes ingen demokratisk debatt om alternativen.¹⁵ I Östeuropa gynnades ny liberalismen inte bara av de internationella globaliseringsinstitutionernas styrka (med Världsbanken som hade den direkta rollen att omorganisera budgetar och bokföring och senare med EU-kommissionen i en ledande roll); den gynnades också av det nitiska stödet från tidigare medlemmar i kommunistpartierna.¹⁶

I praktiken måste privatiseringsprocessen stämma med det ideologiska sammanhang man ärvt från det tidigare systemet och finna något slags ”demokratisk” legitimitet. Därför genomfördes ”övergången” i början huvudsakligen genom att man erkände att ägandet först måste tas från inkompetenta och korrupta byråkrater och ges *tillbaka* till arbetarna och folket som producerat välståndet i årtionden. (Och ytterligare ägare beskrevs som ”legitima” – de som hade exproprierats i det förflutna.) För att propagandan skulle bli populär måste den anpassa sig till den dominerande jämlikhetsideologin och angripa privilegierna. Jeltsins första ”profil” och Sjatalins ”500-dagarsprogram” för privatisering i Ryssland i början av 90-talet baserades

¹⁴ Maria Jarosz, *Ten years of direct privatisation*, Institute of political studies, Warszawa 2000.

¹⁵ Jacques Sapir, *Les économistes contre la démocratie – Pouvoir, mondialisation et démocratie*, Albin Michel, Paris 2002.

¹⁶ Erzsébet Szalai, *Post-socialism and Globalization*, Istvan Nemeth, Budapest 1999; Grzegorz Gorzelak, Eva Ehrlich, Lubomir Faltan & Michal Illner (red.) *Central Europe in Transition: Towards EU membership*. Regional Studies Association, Polish section, Warszawa 2001; Bruno Drweski, ”Du parti ’ouvrier’ à la ‘gauche démocratique’. Les métamorphoses d’un parti de pouvoir polonais (1989–2001)” i Jean-Michel De Waele (red.) *Partis politiques et démocratie en Europe centrale et orientale*, Université de Bruxelles, Collection Sociologie politique, Bryssel 2002, ss.71–83.

på den ideologin.¹⁷ Och exakt samma inriktning uttrycktes i de första förslagen i Östtyskland innan valutorna slogs ihop 1990.

Det betyder inte att alla scenarier och sammanhang var lika. Det fanns vägval och i Slovenien skilde sig modellen något på grund av olika faktorer: Läget var ovanligt gynnsamt, eftersom republiken hade den högsta levnadsstandarden och största exporten i hela Jugoslavien och samtidigt det mest effektiva självstyressystemet. Den tidigare officiella fackföreningen omorganiserades i grunden till en verklig oberoende kraft som kunde ta initiativ till en massiv mobilisering och därmed också till en offentlig debatt om privatiseringar i motstånd mot nyliberala recept i början av 90-talet och senare. Resultatet är att, trots återkommande påtryckningar från EU-kommissionen att ”öppna” ekonomin med liberala kriterier, behöll staten kontroll över den offentliga finansieringen av strategiska stora fabriker. Privatiseringar genomfördes på ett sådant sätt att en betydande del fortfarande kontrollerades av kommunerna och företagens anställda. Inkomst- och företagsskatter och löner underställdes inte nyliberala kriterier som i allmänhet går ut på att vara ”attraktiv” för utländskt kapital. Tillväxten byggde på inhemska mekanismer och regleringar och man accepterade inte ”konkurrensfördelar” som ett argument för att sänka arbetarnas löner och skatter. Viktiga erövringar från det tidigare systemet, inom kulturen och hälso- och sjukvården, förstördes inte.

Men om Slovenien skilde sig något beror det inte på att folk i andra länder var mer positiva till de liberala recepten, utan precis tvärtom: det berodde på att det var svårare för folk i andra länder att försvara sina sociala erövringar. Det kunde bara uttrycka sitt stigande missnöje i val. De partier som varit mest inblandade i privatiseringar (som den första liberala koalitionen som genomförde Balcerowicz's chockterapi i Polen 1989) blev inte återvalda senare till parlamentet eller fick inte stabila parlamentsmajoriteter. De måste hävda att de höll på med att avskaffa det tidigare systemets godtycke och slöseri, när de i själva verket höll på att montera ned skyddssystemet. Det senare dolde de i allmänhet under valkampanjerna, och förverkligade efter valdagen. Det är en delförklaring till att valresultaten varierade så, beroende på vilka löften som getts av såväl nya som gamla, mer eller mindre reformerade partier. Men svängningarna berodde också på vilka frågor som var viktigast eller mest brådskande för den ena eller andra befolkningsgruppen (med bättre eller sämre förmåga att möta marknadens osäkerhet) – var det att straffa de gamla ledarna, eller var det en önskan om en radikal förändring, eller snarare rädslan (berättigad eller ej) för förändringarna.

För befolkningsmajoriteten uppfattades marknader och privatiseringar från början som riktlinjer som kom från ekonomerna, vilka ofta var mindre misskrediterade än de politiska partierna. Och det fanns en föreställning om att ekonomiska val, till skillnad från apparatens tidigare politiska val, var ”vetenskapliga” och ”lagbundna” och således stod utanför demokratin. Det underlättade för ett stort antal gamla ledare från enpartisystemet att svänga politiskt och ideologiskt till ett stöd för privatiseringar, i olika takt och under olika beteckning.

Privatiseringarna beskrevs som ”normer”. De skedde i en form, fart och omfattning utan historiskt motstycke.

---

¹⁷ Den sovjetiske akademiledamoten Sjatalin publicerade i de största sovjetiska tidningarna hösten 1990 en artikel med rubriken ”Individen, friheten och marknaden” i vilken han presenterade sitt ”500-dagars” reformprogram. I den framställde han privatiseringarna som en sorts gottgörelse för det tidigare lidandet – en återföring av den kollektiva rikedom som den byråkratiska administrationen lagt beslag på och slösat bort. Detta skulle leda till ett friare och bättre liv för alla. Ö.a.

”Direkt privatisering” utan kapitalinsats¹⁸

Det är nödvändigt att göra en klar skillnad mellan småskalig privatisering (vilket i allmänhet betydde att man skapade nya småföretag) och storskalig privatisering av storföretag, det vill säga de företag som var nödvändiga för sysselsättning och produktion i dessa industrialiserade länder.¹⁹

Den småskaliga privatiseringen var i allmänhet drivkraften bakom tillväxten i länderna i Central- och Östeuropa, särskilt i Polen. Den framfördes ofta som den viktigaste vägen att ändra systemet. Det är klart att den bidrog till ett mer flexibelt svar på olika behov inom service sektorn (reovering, underhåll, telefoni, datorer, handel, restauranter och så vidare). Det införde en konkurrensmekanism med genuina ägare och mer eller mindre snabb överföring av finansiella resurser till de nya privata företagen, genom startbidrag. De nya företagen gynnades också av att de fick skattebefrielse i inledningsskedet. Men småföretagen var ofta bräckliga och deras tillväxt nådde snabbt en gräns.

Så den viktigaste aspekten av ägandeförändringen var privatiseringen av stora fabriker. Vem kunde köpa dem och med vilket kapital (pengar)?

I allmänhet var det bara utländskt kapital som kunde köpa fabriker. På grund av det gamla samhällets icke-kapitalistiska karaktär fanns det ingen finansmarknad och inga privata banker, och pengar från den planerade sektorn kunde inte användas för att köpa och sälja produktionsmedel, utan bara som bokföringsmedel. Allt detta innebar att det fanns en allmän brist på nationellt ackumulerat finanskapital.

För de länder som ville bli självständiga och oberoende genom att avskilja sig från Sovjetunionens dominans, var det knappast ett populärt beslut att sälja de bästa fabriker till utländskt kapital. Och de grupper som strävade att bli en inhemsk borgarklass, ville inte reduceras till en *comprador*-borgarklass, som skulle använda sina kunskaper om systemet i det utländska kapitalets tjänst. I praktiken var det bara Ungern och Estland som valde att privatisera genom att sälja till utländska intressen redan från början av övergången.

Privatiseringar utan kapitalinsatser skedde därför som en ”förmedling”, det speciella nya påfund som motsvarade inriksituationen under dessa ”refolutioner”. De har kallats för massiva ”direkta privatiseringar” av den polska sociologen Maria Jarosz²⁰, som använt den termen för att beskriva privatiseringar som sker utan pengar, genom en juridisk förändring av ägandet. Det gjorde det möjligt att förändra arbetarnas sociala och ekonomiska beteende och status under marknadskonkurrensens tryck, vilket var målet för dessa kapitalistiska marknadsprivatiseringar.

Men det målet kunde inte uttalas klart, eftersom det under de första åren av systemomvandling var nödvändigt att ge processen ”demokratisk” legitimitet, i den berörda befolkningens och i arbetarnas ögon. De senare var, som vi tidigare påpekade, enligt det gamla systemets ideologi och författningar officiella ”sociala ägare” till produktionsmedlen. Det var ett slags erkännande av deras ”officiella” roll i produktionen och av deras lagliga ägande av alla dessa nationella tillgångar – förutsatt att en del av tillgångarna sattes åt sidan för att ”återbördas” till de gamla privata jord- och företagsägarna vars egendom hade förstatligats efter andra världskriget. Så ”valet” stod mellan tre olika typer av ”privatiseringar”: att fabriker såldes till externa aktörer, att de omvandlades från ”social egendom” till statsegendom, eller att aktiemajoriteten i de omvandlade företagen delades ut nästan gratis till arbetarna eller befolk-

¹⁸ Se not 14, Eyal et al. Se också János Kornai, *La transformation économique postsocialiste – dilem-mes et décisions* (red. Bernard Chavance och Mehrdad Vahabi), Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, Paris 2001.

¹⁹ Jordbrukets dominans är en av de viktigaste skillnaderna mellan Kina och forna Östeuropa och Sovjetunionen. Där svarade jordbruket endast för mellan 10 och 30 % av BNP vid slutet av 70-talet.

²⁰ Se not 15.

ningen, samtidigt som staten blev ägare till resten.

Dessa två senare varianter är det som kallats ”direkta privatiseringar” (utan kapital) vid övergångens inledning i de flesta av de berörda länderna. Antingen blev staten ägare, eller också skedde ”massprivatiseringar” där anställda och direktörer i de tidigare företagen blev dominerande aktieägare – och direktörerna snabbt kom att samla aktiemajoriteten i sina händer.

Det paradoxala begreppet ”direkt privatisering” för en process där staten blev ägare, visar i blixtbelysning oklarheten i hela processen med kapitalistiskt återupprättande. Själva processen bidrog till att dölja statens ändrade sociala och ekonomiska roll bakom den synbara kontinuiteten. För befolkningen såg det alltid (åtminstone till en början) ut som om det var ”staten”, som antogs vara densamma som förr, som ägde och skyddade. Den uppfattningen blev ännu mer förvirrad av det faktum att exakt samma personer behöll – eller kom tillbaka till – makten. Men i själva verket styrde staten från denna tidpunkt inte längre ”å arbetarnas vägnar” (utan till och med på deras bekostnad) och utan att ha en ”riktig” ägares befogenheter att styra företaget, gå i konkurs, sälja eller överföra verksamhet. Denna verklighet måste utplånas enligt nyliberala kriterier. Syftet var att genom direkta privatiseringar upprätta de ”verkliga ägarnas” makt. Även om det – paradoxalt nog för ”liberaler” – innebar att staten blev ägare, blev det möjligt att försämra arbetarnas situation och omorganisera företagen under marknadens tvång, innan de såldes. Detta kallades i Polen för ”kommersialisering” av offentliga företag och med det följde att alla spår av arbetarråd utplånades.

Där låg den största källan till tvetydighet i ”refolutionerna”. Det skedde radikala förändringar i ägandet, vad gäller social ställning och i förhållandet mellan produktion och distribution, men eftersom det genomfördes av staten noterades det inte av den berörda befolkningen. När staten blev huvudaktör i dessa företag räknade människor ofta med en kontinuitet från den tidigare staten, som visserligen styrde som en diktator men som också gav ett socialt skydd.

Denna folkliga illusion om bevarat socialt skyddsnet visade sig också snart i de fria valen, när man röstade för de gamla kommunister som skaffat sig nya etiketter med något slags socialistiska eller socialdemokratiska epitet. Så var fallet i Polen, mindre än tre år efter de nyliberala chockterapierna. Men så snart dessa socialdemokratiska ex-kommunister återvänt till makten via valurnan, i Polen och på andra håll, bestämde de sig ändå i allmänhet för att bli hängivna anhängare av NATO och av de ultraliberala omvandlingarna. Och deras beslut påverkades av korruptionen. De betalar priset idag, när den nationalistiska och främlingsfientliga högern för fram frågan om socialt skydd mot ”vänstern” och vinner val på den frågan.

Det fanns ofta motsägelsefulla dynamiker bakom tvetydigheten i dessa ”massprivatiseringar”. Arbetarna ville välja privatiseringsform pragmatiskt för att åtminstone rädda sina jobb, och behålla åtminstone en del av de sociala förmåner som var knutna till anställningen i storföretagen (lägenheter, restauranter, barnomsorg, sjukhus, en del varor som såldes i företagsbutiker), jämfört med om företagen hade sålts till privata individer/utomstående. Staten sågs som mindre farlig. Men från de nya makthavarnas och reformmakarnas synvinkel var det en fråga om att legitimera privatiseringarna i befolkningens ögon, och samtidigt ”bevisa” för de globala institutionerna att de verkligen hade ”privatiserat”, det vill säga brutit med det tidigare systemet. Det var själva villkoret för att få lån och för att kunna förhandla om EU-medlemskap.

När det skedde utvecklades en ny process av verklig social polarisering och ägar- och finanskoncentration bakom fasaden av uppsplittrat folkligt aktieäggande; ett äggande som varken gav arbetarna inkomster eller makt, samtidigt som det bidrog till att sakta ned omvandlingstakten. Den ”privatiserade” staten använde sin äganderätt antingen för att gynna sina egna eller för att kunna sälja företagen till ”verkliga” – utländska eller inhemska – privata investerare. Vi ska inte fördjupa oss i analysen av de dunkla finansiella paket och krig om äggande som doldes i

denna process.

Bakom massprivatiseringarna som ägde rum i början av systemomvandlingen tömdes de stora företagen på produktiv substans, samtidigt som man undvek omedelbar konkurs och massiva uppsägningar. Bristen på kredit för dessa företag stod i kontrast till det finansiella stöd som gick till den verkligt privatiserade sektorn.

Även om liberala ”experter” har kritiserat massprivatiseringarnas brist på omstrukturering, har de också belyst att denna första period i slutänden visade sig gynnsam, från deras utgångspunkt, eftersom den gjorde det möjligt att föra privatiseringarna vidare. Så länge ”insiders” delvis skyddades, minskade risken för samhällsexplosioner samtidigt som det forna systemet förstördes.

Men kring millennieskiftet hårdnade privatiseringspolitiken på grund av flera olika faktorer, och den har därefter genomförts på ett mer ”klassiskt” sätt, mer i stil med vanliga kapitalistiska styresformer. Å ena sidan har EU:s budgetmässiga, monetära och skattekrav lett till en hårdare politik. Å andra sidan har experter från internationella institutioner insisterat på att hädan efter måste nya kriterier användas. De kräver att staterna ska skapa ”attraktiva” miljöer för utländskt kapital och på så sätt få in ett verkligt kapitalinflöde från ”utomstående”, till skillnad från massprivatiseringarna. Strängare regler har införts: att offentliga budgetar ska skäras ned, att moms ska införas enligt EU:s diktat, att man ska föra en politik som är ”attraktiv” för långsiktiga investeringar från utlandet, vilket leder till skattesänkningar och social dumping, det vill säga att man konkurrerar med att minska skatter och löner för att attrahera utländskt kapital.

”Övergång till demokrati”? den tyska symbolen: Vad ska vi säga om ”ostalgin”?

Eftersom de östtyska mobiliseringarna har varit symbolen för den ”demokratiska revolutionen” är det värt att studera det konkreta scenariot.

Det är få som vet vad som ligger bakom ”ostalgin”, det nyord som skapats för att beskriva den längtan tillbaka som östtyskarna snart kom att uppleva. Längtan efter vad? Absolut inte efter den politiska regim som stödde sig på Stasis förtryck. Handlade det kanske om ett slags ”svårighet” att anpassa sig till den kapitalismens ”modernitet”, som de tidigare så hett hade åstundat?

Den 8 november 2009 publicerade brittiska *Guardian* en artikel av Bruni De La Motte med rubriken ”Östtyskarna förlorade mycket 1989”.²¹ Jag återger här ett långt belysande utdrag ur artikeln med mina egna betoningar markerade i fetstil:

Så snart gränsen öppnats beslöt regeringen att inrätta ett förvaltarskap **för att garantera att ’offentligt ägda företag’ (flertalet företag) skulle överföras till de medborgare som hade skapat rikedomarna.** Ett par månader före återföreningen lämnade emellertid den nyvalda konservativa regeringen över förvaltarskapet till västtyska företrädare, huvudsakligen företrädare för storindustrins intressen. Idén att ”offentligt ägda” tillgångar skulle överföras till medborgarna övergavs i all tysthet. Istället privatiserades alla tillgångar i halsbrytande fart. Mer än 85 procent köptes av västtyskar och många stängdes kort tid därefter. På landsbygden såldes 1,7 miljoner hektar jordbruks- och skogsmark och 80 procent av lantarbetarna förlorade sina arbeten.

I juli 1990, när DDR fortfarande existerade, infördes i all hast en ’valutaunion’ med resultatet att DDR:s ekonomi försattes i bankrutt. Före återföreningen var den västtyska marken värd 4,50 östtyska mark, men i valutaunionen fixerades kursen till 1:1. Resultatet blev att priset på DDR:s exportprodukter ökade med 450 procent över en natt och att de inte längre var konkurrens-dugliga. Exportmarknaden som utgjorde 39 procent av ekonomin föll oundvikligen samman.

²¹ ”East Germans lost much in 1989”, *The Guardian*, 8 november 2009.
<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2009/nov/08/1989-berlin-wall/print>

Stora grupper av vanliga arbetare förlorade jobbet, men det drabbade också tusentals forskare och akademiker. Efter utrensningar på universitet, forsknings- och vetenskapsinstitut förlorade mer än en miljon personer med examina sina jobb. Det utgjorde ungefär 50 procent av den gruppen, vilket ledde till att östra Tyskland fick den högsta procentandelen arbetslösa bland akademiker i världen. Alla universitetsrektorer och direktörer i statliga företag liksom 75 000 lärare förlorade jobbet och många svartlistades. Den processen står i stark kontrast till det som hände i Västtyskland efter kriget, då det var få ex-nazister som fick en liknande behandling.

I DDR hade alla lagligt garanterad besittningsrätt och ägande av de fastigheter där de bodde. Efter enandet lades 2,2 miljoner krav från personer utanför DDR på deras hem. Många förlorade hus där de hade bott i årtionden. Ett antal av dem begick självmord hellre än att lämna sitt hem. Ironiskt nog avvisades krav på återbördande i motsatt riktning, när östtyskar krävde egendom i väst, med argumentet att det var 'för sent'.

Efter DDR:s frånfälle har många kommit att erkänna och beklaga att de verkliga "sociala framsteg" som de uppnått har brutits ned: jämlikhet socialt och mellan könen, full sysselsättning och avsaknad av existentiell otrygghet, lika väl som subventionerade hyror, kollektivtransport, kultur- och sportmöjligheter.

Ensamstående kvinnor med barn hade i DDR en mycket hög nivå av högkvalitativ och gratis barnomsorg, och andelen yrkes-aktiva kvinnor var 90 procent. Den föll till 40 procent, och har lett till den högsta andelen arbetslöshet. Daghem har stängts. Rättigheter och resurser för preventiv medel och aborter har undertryckts. För att behålla eller hitta ett jobb har många unga kvinnor över 30 tvingats till sterilisering.

Var det en "demokratisk revolution"? Ingen debatt, ingen vald församling, ingen procedur i bägge delarna av Tyskland som kunde leda fram till ett nytt enat land. DDR absorberades helt enkelt. Den östtyska befolkningen blev inte tillfrågad om vad den ville behålla eller inte. Och östtyskarna kände sig djupt förödmjukade som andra rangens medborgare.

Mer av en kontrarevolution...

Den sociala chock som drabbade det överväldigande flertalet av östtyskarna (och öst-europeiska befolkningar i allmänhet) skulle förmodligen bättre kunna beskrivas som en kontrarevolution. Men vi ställs här inför flera analytiska svårigheter med symmetriska tvetydigheter: skedde verkliga "revolutioner" i dessa länder efter andra världskriget?

Att Tyskland skulle ockuperas och delas av utländska trupper förutsågs i Jaltaöverenskommelsen mellan de antifascistiska allierade innan nazisterna besegrades. Postdamavtalet i augusti 1945 organiserade Tysklands delning i olika zoner som kontrollerades av de allierade och antogs stå under kollektivt ansvar – men kalla krigsspänningarna ökade. Stalin skulle ha föredragit att behålla tillgången till det rika Ruhrområdet snarare än att dela Tyskland i två stater. Den rikaste västliga delen kunde få stöd genom Marshall-planen från 1947, medan Stalin hade utsatt den fattigare östra delen som han kontrollerade för en kraftig plundring, som betraktades som ersättning för den oerhörda förstörelsen och de miljontals dödade i Sovjetunionen under kriget mot fascismen. Beslutet att upprätta DDR i oktober 1949 var ett svar på att förbundsrepubliken bildats i de ockupationszoner som kontrollerades av de allierade den 23 maj och att den tyska marken införts i juni 1948. DDR:s system skilde sig uppenbarligen lika tydligt från Västtyskland som Sovjetunionen gjorde...

På kontinenten utspelades en rad olika scenarier, från en verklig revolution i Jugoslavien (mätt både med kriterier på massmobiliseringar och radikala förändringar), till Moskvastyrda "refolutioner" som upprättade DDR och Rumänien, till verkliga folkliga massmobiliseringar och välkomnande av Röda Armén i Tjeckoslovakien. Det hela var ett resultat av internationella och inbördeskrig som konfronterades med en hög nivå av klassmotsättningar och politisk polarisering på kontinenten. Med olika scenarier har befolkningarna i alla öst-europeiska länder mött och splittrats av de kombinerade krigen: inbördeskrig och världskrig,

där olika slags antifascistiska motståndsrörelser (med eller utan kommunister) också ledde till olika attityder till Röda Arméns intåg (från radikal fientlighet till entusiasm). Men även när Sovjetunionens intervention spelade den avgörande rollen för de strukturella, ”byråkratiskt revolutionära” förändringarna fick de inhemska kommunistpartierna makt att bredda sin sociala bas när de införde radikala ”reformer” mot privat ägande och marknadsdominans. Den sociala rörligheten uppåt förstärktes extremt snabbt för arbetarna och bönderna, jämfört med situationen i dessa perifera kapitalistiska samhällen före kriget. Det hela kombinerades med förtrycksregimer som samtidigt sade sig ha socialistiska mål. Exakt motsatta sociala trender visade sig under perioden efter 1989.

Och som vi redan påpekat var dessa ”revolutioner” efter andra världskriget mycket byråkratiska och dominerades av Kreml, men de socialistiska målen var populära och det fanns en tendens att klyftan mellan dem och regimerna minskade. I DDR var Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht hyllade, liksom Bertolt Brechts teater. Men antistalinistiska vänsterintellektuella eller konstnärer hade tystats eller var helt isolerade från arbetarna av Stasis högst repressiva kontroll. År 1989 diskuterades en embryonal ”Rödgrön republik” i kretsar som på 60-talet hade haft sympati för den västtyske vänsterradikalen Rudi Dutschke och för Pragvåren.²² De ville göra slut på Stasi och på Honeckers regim men de ville absolut inte att deras stat skulle lösas upp i det existerande Västtyskland.

Från den synvinkeln tycks uppslukandet av DDR och de sociala och ekonomiska omvandlingarna, kombinerade med häxjakten mot dess kvalificerade intellektuella, som en verklig kontraoffensiv (kontrarevolution) mot en möjlig radikal demokratisk revolution, som skulle kunna hamna nära den tredje väg vars rötter fanns på andra håll – speciellt på 60-talet men också i Polen 1980-81.

En ”systemkris” som hängde ihop med att systemet monterades ned skedde i alla länderna i början av 90-talet, och jämfördes i Världsbankens rapporter med krisen 1929 under andra omständigheter. Produktionen föll med 30 till 50 procent i alla branscher. Efter 1993 kom tillväxten igång igen, först i Polen (sedan USA i all tysthet beslutat avskriva skulden), och därefter i andra central- och östeuropeiska länder. Man har sagt att länderna började ”komma ikapp” utan att precisera två fakta: 1) Tillväxt, mätt i bruttonationalprodukten BNP, avspeglar inte hur befolkningarna mår; det säger ingenting om hur produktionen sker och fördelas; BNP kan därför öka samtidigt som fattigdomen ökar; och 2) det var nödvändigt att först av allt ”komma ikapp” – 1989 års produktionsnivå! Det skedde inom mer eller mindre ett årtionde, och bakom siffrorna låg kraftiga struktumvandlingar. När det nya årtusendet inleddes åtföljdes tillväxten fortfarande av ökad arbetslöshet och ojämlikhet – eftersom omstruktureringen av storföretagen och jordbruket bara hade börjat, och finansresurserna koncentrerades till de rikaste grupperna.

Ökningen av arbetslösheten och fattigdomen syntes inte i BNP, som tas för ett grundmått på ”tillväxt” eller förmåga att ”komma ifatt”. Lika lite syntes förlusten av offentlig service som tidigare varit gratis och ofta hängt ihop med anställningen i stora fabriker eller effekten av prisförändringarna. Ginikoefficienten för ojämlikhet eller IHD (FNs indikator för mänsklig utveckling) går ofta hand i hand med ökad tillväxt. Därför kunde man, särskilt sedan de nya medlemsländerna inlemmats i EU 2004, se både att man ”kom ifatt” (eftersom genomsnittlig tillväxt uttryckt i BNP var högre i Östeuropa än i de kapitalistiska kärnländerna) och att fattigdomen, de otrygga jobben och ojämlikheten ökade.

Att arbetslösheten minskat jämförelsevis och ojämnt under senaste årtiondet före 2008 avspeglar i själva verket en dold arbetslöshet, eftersom en del av befolkningen (ofta kvinnor) lämnar den ”aktiva befolkningen” och lever av små jordlotter, svarta marknaden och den

²² För en sådan alternativ syn på händelserna, läs en intervju med den östtyske dissidenten Bernd Gehrke, <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article15475>

ökade prostitutionen. Och efter 2004 valde de i ökad utsträckning att utvandra, särskilt från Polen, något som den nuvarande internationella krisen ändrat på.

På det hela taget har både utgångspunkterna och vägarna för systemomvandling varierat. Men bakom dessa skillnader är resultatet detsamma för alla länder i forna Sovjetunionen och Östeuropa, ett resultat som Världsbanken efter det första årtiondet av ”övergång” beskrev som att fattigdomen hade brett ut sig och ökat i snabbare takt än någon annanstans i världen, medan ”ojämlikheten har ökat i alla övergångsekonomier och i en del av dem har ökningen varit dramatisk”.²³ Det skedde trots att ”länderna i den här regionen startade övergången med ojämlikhetsnivåer som var bland de lägsta i världen”. Vi har betonat att den nuvarande periodens ”ikappkommande” inte kan göra slut på den verkligheten så länge som samma recept och kriterier för ekonomisk ”effektivitet” används.

Det är sant att rapporterna under perioden 2000 – 2007 har varit mer optimistiska. Tillväxttakten har varit imponerande (mer än 7 eller till och med 10 procent i en del baltiska stater) vilket lett till många kommentarer om övergångens *success story*. Tyvärr har hela omvandlingen kännetecknats av en extremt ojämn tillväxt och ett starkt beroende av utländskt kapital och utländska banker. Det visade sig dramatiskt 2008 med den andra djupa krisen och den sociala chocken, som ett resultat både av världskrisen och av systemförändringarnas internationella karaktär.

Som vi har betonat fanns finansmarknader och privata banker inte i det tidigare systemet. Den dogmatiska prioriteringen har varit att attrahera ”reellt existerande” privatkapital, det vill säga utländskt kapital. Med den liberalisering av kapitalflöden som slagits fast genom tjänstehandelsavtalet GATS har införandet av ett privat banksystem därför lett till en absolut dominans för västeuropeiska banker. År 2008 utgjorde de enligt Europeiska utvecklingsbankens statistik från 65 procent av bankerna i Lettland, till nästan 100 procent i Slovakien. Och mer än 90 procent av alla andra banker i de nya EU-medlemsstaterna är utlandsägda – med undantag för Slovenien där 35 procent var utlandsägda 2008. De har, särskilt efter EU-utvidgningen 2004, arbetat efter en kortsiktig logik, där de sökt största möjliga inkomster från lånen. Det har lett till kreditbrist för industrin och till spekulation i lån till hushållen för konsumtion (främst för att köpa lägenheter och bilar) genom låneoperationer där man lånar utländska valutor (särskilt schweiziska francs när kursen var intressant). Så den mycket höga tillväxten under den senare perioden, främst i de baltiska länderna, och bilden av att de höll på att ”komma ikapp” byggde på en enorm obalans i utrikeshandeln och skulden i samhällen med höga nivåer av fattigdom och ojämlikhet.²⁴ *Financial Times* kommenterar den senaste ”slagkraftiga” rapporten från Europeiska utvecklingsbanken 2009 så här²⁵: ”Centrala och östra Europa måste bli av med sitt beroende av lån i utländska valutor”... Rapporten erkänner att den globala recessionen störtade regionen i kris: Internationella Valutafonden kallades in för att rädda Ungern, Lettland, Polen, Rumänien, Serbien, Ukraina, Bosnien-Herzegovina... Men den sociala situationen är inte det som rapporten verkligen bekymrar sig för: Bankens enda verkliga oro är att ”övergången” ska rullas tillbaka. Och svaret är: nej, inte för ögonblicket. Det betraktas som en framgång: ”tillväxtmodellen för regionen förblir intakt” trots bräckligheter ... Staten måste bli starkare ... och acceptera Valutafondens åtstramningspolitik. Så länge det sociala missnöjet inte är alltför explosivt (eller kan kontrolleras) kommer det inte att ske någon förändring.

²³ *Transition The first ten years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*, World Bank, Washington 2002. Finns på Världsbankens hemsida, <http://www.worldbank.org/>

²⁴ Samary, ”Capitalist crisis: Towards a Western/ Eastern Europe Banking and Social Tsunami”, 1 april 2009 <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article13710>

²⁵ EBRD cautions on currency debt”, *The Financial Times*, 2 november 2009.

IV. Den undertryckta "tredje vägen"

Den slovenske filosofen Slavoj Žižek skrev i november 2009 en artikel med rubriken "Bakom muren drömde människor inte om kapitalismen".²⁶ Det finns förstås ingen direkt möjlighet att kontrollera det påståendet, men det är möjligt att se en del tecken i de budskap som fördes fram av de viktigaste demokratiska rörelserna inom/mot de gamla regimerna och att sedan jämföra med huvuddragen i händelserna 1989. Polska Solidarnosc 1980–81 och Praguppsvinget 1968 är utan tvivel de mest imponerande uttrycken för "tredje vägar". Man kan inte "bevisa" att de skulle ha kunnat generaliseras, men man borde åtminstone respektera – det vill säga, sprida kunskap om – det de uttryckte, och väcka frågor om hur det kommer sig att sådana alternativa vägar stängdes eller inte ens längre omnämns.

"I Polen varade övergången [från kommunism till demokrati] i tio år, i Ungern tio månader, i Tjeckoslovakien tio dagar", står det i en typisk presentation av 1989 års sammetsrevolution²⁷. Men två grundläggande frågor väcks av sådana beskrivningar: 1) I vilken utsträckning fälldes dessa regimer 1989–91 av massiva demokratiska mobiliseringar som gav "revolutionerna" deras innehåll och mål? Vi har diskuterat det tidigare. 2) Finns det en kontinuitet mellan Solidarnosc 1980 och 1990? Och hur är det med Praguppsvinget 1968 eller resningarna mot byråkratin i Ungern och Polen 1956?

I verkligheten kan man klassificera och analysera händelserna på flera olika sätt. I citatet ovan antas polska Solidarnosc ligga "inom" övergången till demokrati (de tio åren). Min tes är tvärt emot att Solidarnoscs viktigaste perspektiv 1980, att döma av de dokument som rörelsen antog, låg närmare massrörelserna 1968 och 1956 än chockterapi efter 1989. Jag ska försöka förklara skälen till detta genom att undersöka de demokratiska krav som fördes fram av dessa jättelika sociala rörelser.

I själva verket återstår det fortfarande att göra en systematisk studie av hur dessa dåtida händelser framställs, och det skulle vara en mycket användbar historisk forskning. Jag kan inte göra det här. Men jag betonade tidigare att med kalla krigets begrepp och ideologier beskrivs alla tidigare resningar som "antikommunistiska", såväl från Kremls sida för att rättfärdiga Warszawapaktsinterventioner som från västvärldens sida. Det skedde 1956, och åter igen 1968. Det staliniserade Sovjet unionen – "den stora lögnens land" som den kroatiska kommunisten Ante Ciliga skrev på 30-talet – fortsatte traditionen från sitt första "rättfärdigande" av "bannlysningen" 1948 av de jugoslaviska kommunisterna som sades vara "prokapitalistiska".²⁸

Samma logik fungerade 1968: även om det var svårare kunde Sovjetunionen bara rättfärdiga att skicka tanks till Tjeckoslovakien ifall det rörde sig om en "fara för socialismen". Det är därför helt förväntat att västerländska tidningar och TV-program beskriver händelserna 1956 och 1968 som samma sorts början till "slutet för kommunismen" och demokratins "återvändande" som 1989. Visst finns det drag av kontinuitet om man bara tar kravet på frihet – utan att precisera innehållet – som kriterium. Det är också sant att de polska händelserna kan tyckas närmare 1989 än Pragvåren, om man tänker på styrkan i de religiösa känslorna och

²⁶ Slavoj Žižek "Derrière le mur, les peuples ne rêvaient pas de capitalisme", *Le Monde* 7 november 2009. Även publicerad med rubriken "20 years of collapse", *New York Times* 9 november 2009.

²⁷ <http://www.prague-life.com/prague/velvet-revolution>

²⁸ När det gäller konflikterna mellan den jugoslaviska revolutionen och senare Titos regim, å ena sidan, och Stalin å den andra, måste man läsa Milovan Djilas böcker, t ex *Tito: en kritisk biografi*, Tiden, Stockholm 1981; *Samtal med Stalin*, Natur och kultur, Stockholm 1962; *Den nya klassen: en analys av det kommunistiska systemet*, Natur och kultur, Stockholm 1969, eller Vladimir Dedijers biografi *Tito speaks: his self portrait and struggle with Stalin*, Weidenfeld and Nicolson, London 1953. Polemiken med Moskva och dokumenten från det jugoslaviska kommunistpartiets kongress 1948 publicerades i Paris av förlaget Le Livre yougoslave 1949. När det gäller Chrusjtjovs förklaringar till bannlysningen, se Pierre Maurer, *La réconciliation soviéto-yougoslave 1954-1958 – Illusions et désillusions de Tito*, Editions DelVal, 1991.

deras uttryck samt på kyrkans och en del strejkledares och rådgivares uttalat antikommunistiska hållning – och jämför det med reformerna 1968 som infördes inifrån kommunistpartiet självt, och med det tydliga kravet på ”en socialism med mänskligt ansikte”. Men som vi redan sagt fördes krav på frihet fram i alla dessa tidigare händelser – 1956, 1968, 1980, 1989 – och ”tillhör” inte någon enda strömning. Dessutom var etiketter som ”socialism” och ”kommunism” förvirrade, särskilt sedan Sovjetunionen intervenerat i ”socialismens” namn 1968.

Så vi ska koncentrera oss på de konkreta krav om demokrati och rättigheter som fördes fram, och framförallt betona dem som kapitalismen inte kunde acceptera: arbetarråden eller arbetarnas självstyre som en grundläggande rätt att kontrollera det ekonomiska systemets organisering och mål, liksom arbetarnas villkor och resultatet av deras arbete.

Från Solidarnosc 1980–81 till Balcerowicz's plan 1989 – kontinuitet eller motsatser?

Av alla händelser i östra Europa är det polska scenariot med strejkerna i augusti 1980 som ledde till bildandet av den första (officiellt accepterade) oberoende fackföreningen i den tidigare ”kommunistiska” regimen och därefter till dess första kongress september 1981 det närmaste vi kommer en demokratisk revolution. Sedan regimen hade beslutat att höja priserna startade en bred strejkrörelse med en hög nivå av självorganisering och samordning. Nästan alla offentliga fabriker i landet – det vill säga hela industrin, och kärnan i systemet – drogs med. Rörelsen fick snabbt politiska drag: För det första eftersom man upprättade horisontella band och bildade en strejkkommitté mellan fabriker med mandat att förhandla (och där elektrikern Lech Walesa var delegat). Men också därför att det under en strejkperiod 1976 hade bildats en speciell kommitté för intellektuella som solidariserade sig med arbetarna (och som drog slutsatser av splittringen som rått 1968), KOR. Den kom snabbt att omvandlas till en grupp ”rådgivare” till den första oberoende fackföreningen, Solidarnosc.

Mellanfabrikskommittén upprättade en lista på ”21 krav”.²⁹ *En första grupp* av krav kunde uttryckas och i viss mån accepteras inom ett kapitalistiskt samhälle, även om de uttrycker befolkningens höga sociala förväntningar, som hamnade i konflikt med de dominerande liberala trenderna i kapitalismen efter 1989: inflationsskyddade löner och full lön under strejkdagarna, minskad pensionsålder (50 år för kvinnor!), pensioner som avspeglar arbetslivet, god allmän sjukvård, ökat antal platser i skolor och på daghem för barn till arbetande mödrar, tre års betald mödraledighet, ökat stöd för långa arbetsresor.

En andra grupp av krav är erkända rättigheter i västerländska demokratier men inte i alla kapitalistiska samhällen, och i allmänhet har de stoppats efter 1989 i de fabriker som ägdes av utländskt kapital: möjligheten att bygga fria fackföreningar och strejkrätt. Dessa krav stod förstas också i konflikt med den tidigare ”socialistiska” regimen regler, men inte med socialistiska idéer i allmänhet. Både i Jugoslavien på 60-talet och i Tjeckoslovakien 1968 lyckades fackföreningar vinna autonomi – men slogs sedan ned av det makthavande partiet som alla andra oberoende rörelser, när de blev en fara för det politiska maktmonopolet. Och i Polen måste den kommunistiska regimen i september 1980 acceptera kravet på en fri fackförening. Det innebar att förberedelserna för och själva kongressen som hölls i två faser september 1981 var legala.

En tredje grupp av krav hängde ihop med särdragen hos regimen: kravet att fabriksledningen skulle utses utifrån kompetens och inte partimedlemskap, slut på privilegier för polisen och partiapparaten folk, slut på det ”frivilliga” lördagsarbetet...

Den fjärde gruppen av krav kunde föras fram i ett kapitalistiskt samhälle, men skulle sällan

²⁹ Dokumenten från Gdanskstrejkerna i augusti 1980 har publicerats i ett specialnummer av tidskriften *L'Alternative*, Ed.Maspero, Paris 1980. Hela programmet för Gdanskkongressen i september 1981 trycktes i *La programme de Solidarnosc au congrès de Gdansk en 1981*, PUL, 1982.

bli accepterade: kravet på tillgång till massmedia för alla, publicering av strejkkraven i mass-media, fri tillgång till information om ekonomin.

Men huvudkraven skulle i grunden strida mot en kapitalistisk logik: de krävde att hela befolkningen skulle dras in i debatten om den ekonomiska situationen och om vilka reformer som behövdes för att svara på krisen.

Det uttrycktes ännu tydligare som en övergripande linje i det program som antogs av den demokratiskt imponerande kongressen ett år senare. Givetvis uttrycktes olika strömningar och motsatta åsikter, vilket avspeglar en normal demokratisk och massiv samling som nästan fick karaktären av en politisk ”konstituerande församling”. Vilket slags samhälle ville kongressen upprätta?

Redan en presentation av de 21 kraven understryker de skarpa kontrasterna mellan de förväntningar på socialt skydd och sociala framsteg och demokratisk kontroll över ekonomiska beslut hos dessa miljoner strejkande arbetare 1980 å ena sidan, och å andra sidan innehållet i 1989 års chockterapi och privatiseringar. Det faktum att de 21 kraven inte innehöll krav på privatisering – utan dess motsats – nämns sällan.

Lika lite citeras programmet som antogs av kongressen. Det var ingen marginell fråga: först hade arbetarna vunnit den lagliga rätten att organisera sig, och därför kunde de organisera kongressen demokratiskt och inte underjordiskt. Som internationella observatörer kunde se fanns det redan en social och politisk motmakt som fungerade inom samhället.³⁰ Ett politiskt och socialt program för hela samhället utarbetades under flera dagars arbete i två kongressessioner i september 1981. Flera hundra delegater deltog under kontroll av 80 procent av den organiserade polska arbetskraften. Direkt socialt styrda TV-kanaler sände kongressdebatterna ut i fabriker i hela Polen. Basmedlemmarna kunde demokratiskt kontrollera sina delegater.

Men vad var det som denna betydelsefulla demokratiska kongress antog? Hur står det i förhållande till 1989? Låt oss se på Wikipedias artikel om Solidarnosc på engelska, som ett exempel. Där presenteras händelserna i Polen som ledda av ”antiovetjiska” strömningar och av kyrkan – och som början på de ”antikommunistiska revolutionerna” 1989. Texten sammanfattar: ”Solidarnoscs inflytande ledde till att antikommunistiska ideal och strömningar intensifierades och spreds i östblockets länder, och försvagade deras kommunistiska regeringar.” När de ”kommunistiska” kandidaterna besegrades i valen 1989 i Polen ”blev det gnistan till en rad fredliga antikommunistiska revolutioner i Central- och Östeuropa vilka blivit kända som 1989 års revolutioner.” Är det inte så den förhärskande bilden av Solidarnosc fortfarande ser ut? Utan ett enda citat av dessa förment ”antikommunistiska ideal”. Ingenting om de 21 kraven. Ingenting om kongressens program.

I Frankrike har dokumenten publicerats och en bred solidaritetsrörelse och direkta band utvecklades bland fackligt aktiva i vänstern på 80-talet. Det är troligen förklaringen till att Wikipedias artikel på franska på samma ämne har ett vitt skilt innehåll. Den citerar dokumenten som antogs av kongressen september 1981 och säger att projektet var att upprätta en ”självstyres-republik” och tillägger att ”kongressen krävde en demokratisk självstyresreform av beslutsfattandet, samt en ny social och ekonomisk ordning som kunde förena planering och självstyre med en marknad.” Artikeln kommenterar att detta innebar ”en fördjupning av de ståndpunkter som utarbetats under hösten 1980 av mellanfabriks-kommittén”, och citerar ståndpunkten att ”vi är för en progressiv arbetar socialism, en jämlik och harmonisk utveckling av Polen, som bestäms kollektivt av hela arbetarvärlden [...] en social ordning som verkligen skulle präglas av arbetarna och vara socialistisk...”

Hotet om Sovjetintervention stod hela tiden i centrum. Och det förklarar varför de flesta till

³⁰ Jag skickades själv som observatör av min fackförening, Senesup (Fackförbundet för högre utbildning).

och med var ”glada” för att dynamiken stoppades av en polsk general! Den 13 december 1981 förklarade general Wojciech Jaruzelski med stöd av ”militärrådet för nationens räddning” att Polen stod under krigslagar. Han mobiliserade armén och säkerhetstjänsten och tog kontroll över TV och radio och släppte lös den hatade inrikespolisen och den motoriserade kravallpolisen för att bryta upp otillåtna möten. Militärdomstolar dömde tusentals fackföreningsmedlemmar till upp till tre år i fängelse.

Men förtrycket stärkte de intellektuella rådgivare som ville använda den sociala rörelsens styrka för att bli av med systemet, stoppa självstyresdynamiken och göra Solidarnosc till en traditionell fackförening i en marknadsekonomi... Som en reaktion på det ”kommunistiska” förtrycket började kyrkans och de verkliga antikommunisternas ideologiska styrka att öka i takt med att rörelsen avväpnades (trots en del strejker och mycket ilska).

Sedan en amnestilag införts öppnades under andra hälften av 80-talet vägen för en kompromiss med det härskande partiet som förlorade medlemmar och förmåga att styra. Partiet ville försvara sin politiska makt och banden till Gorbatjovs Sovjetunionen, och lämna utrymme för ekonomiska reformer. Självorganiseringen och den demokratiska revolutionen hade brutits. Under Gorbatjovs påtryckningar ordnades ”rundabordssamtal” och ett mycket försvagat Solidarnosc legaliserades. De första fria valen blev ett nederlag för det styrande partiet.

Och bakom scenen skedde starka ”ekonomiska” påtryckningar. Landets skuld till olika utländska banker och regeringar nådde 1989 en summa på 42,3 miljarder USA-dollar (64,8 procent av BNP).

Balcerowicz-planen, som också kallats chockterapi, antogs mot slutet av 1989. Den innehöll lagar som tillät statliga företag att gå i konkurs, förbjöd centralbanken att finansiera budgetunderskottet, stoppade de förmånliga lånen till statliga företag och beskattade löneökningar för arbetarna i statliga företag. Privata företag fick bättre skattevillkor. Lagar underlättade för utländska investerare, och statsmonopolet på utrikeshandeln upphävdes. En speciell lag ”erbjöds” Solidarnosc: Lagen om speciella omständigheter då en arbetare kan sägas upp. Den skyddade arbetare i statliga företag från massuppsägningar och garanterade arbetslöshetsersättning och avgångsvederlag.

I slutet av december godkändes planen av Internationella valutafonden, IMF, som gav Polen en stabiliseringsfond på en miljard dollar och ytterligare en kredit på 720 miljoner dollar. Därefter garanterade Världsbanken ytterligare lån till landet för att modernisera exporten av varor och livsmedel. Västerländska regeringar följde efter och betalade av ungefär 50 procent på skuldkapitalet och de räntor som ackumulerats till 2001.

Det går att jämföra program och procedurer. År 1989 framstår då mer som en social ”liberal” kontrarevolution än som fortsättningen på Solidarnoscs kongress.

År 1981 var mer än 80 procent av arbetsstyrkan fackligt organiserad och Solidarnosc hade omkring tio miljoner medlemmar. År 2008 utgjorde de fackligt anslutna endast 11 procent av arbetarna, enligt fackens officiella siffror. Under privatiseringsprocessen fick fackledare ofta plats i ledningsråden – som individer – och knöts där närmare arbetsgivarna.³¹ Denna korrup­tion och integration i privatiseringsprocessen underminerade fackföreningarnas bas. Bristen på resurser och stora företag som gick i konkurs med enorm arbetslöshet som följd (när Polen blev medlem i EU 2004 var arbetslöshetsnivån nästan 18 procent), svårigheter i det dagliga livet och avsaknaden av fackföreningar i de utlandsägda företagen gjorde resten av jobbet.

De stora skillnaderna mellan 1980-81 och 1989 förklarar att ”reformerna” fick helt olika dynamik.

³¹ Se Jan Malewski, ”Signes du nouveau ouvrier”, *Inprecor* nr 518, juni 2006.

Från Praghöstens arbetarråd till sammetsrevolutionen: kontinuitet eller motsats?

I Tjeckoslovakien är det ett något annorlunda scenario, men i grunden är det samma saker som står på spel och samma motstridiga tolkningar.

De ekonomiska och politiska reformer som föreslogs i Tjeckoslovakien under åren 1965–68 av den reformistiske ledaren Dubček och ekonomen Ota Šik³², och som stöddes av en hel flygel av kommunistpartiet, liknade i hög grad reformerna i Ungern vid samma tid. Syftet med reformen var att stimulera effektivitet i produktionen (vad gäller kvalitet och produktivitet). Men de föreslagna medlen byggde i huvudsak på att man delvis skulle utvidga marknaden och decentralisera beslutsprocessen så att direktörerna skulle bli mer ansvariga (och få ökad inkomst i proportion till marknadsresultaten). De stod emot en alltför vertikal och auktoritär form av sovjetisk planering. Men reformerna införde inte självstyre för arbetarna.

Det är därför som de tjeckiska arbetarna inte kände någon större entusiasm för reformerna innan Pragvåren. Deras effekt skulle bli ökad ojämlikhet (genom mer marknadskonkurrens) och social otrygghet (genom den makt och de materiella incitament som gavs till direktörerna för att de skulle minska produktionskostnaderna inklusive arbetskraftskostnaden). I den socialistiska ideologin erkänns arbetarna som den kreativa källan till välståndet, inte som en vara vars pris är en ”kostnad” att pressa ned. De beskrevs i ideologin som fabrikenas ”ägare” – vilket borde betyda en ansvarsfull aktör som är med i det demokratiska och pluralistiska utarbetandet av kriterier för ekonomisk effektivitet och mekanismer för att minska slöseri och materiella kostnader. Det var just det som de polska arbetarna krävde 1980.

Under debatten om reformerna strax före 1968 föreslog en del kommunister och fackföreningsfolk en ny lag om arbetarnas rätt att upprätta självstyresorgan på fabriken, välja direktörer, besluta om produktionsprocessens organisering och om hur produktionsresultaten skulle fördelas. Men det kravet sköts åt sidan av Šiks reformer. Och liberaliseringen uppifrån stimulerade i sin tur oväntade rörelser och krav underifrån i hela samhället. I alla systerländerna var de styrande partierna rädda för smitta. Prag-våren blev också en enorm internationell samling för en ”socialism med mänskligt ansikte”. Det var allt detta som sovjetinterventionen ville stoppa.

Men den skapade det motsatta, även om det aldrig nämns i TV-program eller i de vanligaste analyserna. Verkligheten är att under hösten 1968 reagerade fler än 800 000 arbetare i nästan 200 fabriker på Warszawapaktsinvasionen och på sovjetpropagandan (som hävdade att Röda Armén sänts till Tjeckoslovakien för att försvara socialismen). De upprättade arbetarråd³³, och inspirerades av många kommunister och fackaktiva som spred idéer om självstyrd socialism.

Rörelsen spreds och organiserade sin första nationella konferens i januari 1969 – sex månader efter stridsvagnarnas ankomst! I mars fanns det 500 råd. Det hade blivit en massiv politisk rörelse genom sin egen samordning och genom det stöd den fått från ungdomar och intellektuella, även från många medlemmar av själva kommunistpartiet. Arbetarråden stöddes ofta eller startades till och med av kommunistpartiets fabriksceller och av fackföreningen, som vid den tiden blev självständigare från statens byråkratiska apparat. Det var ofta fackledare som valdes till ordföranden i råden. Ett nytt lagförslag utarbetades och lades fram för regeringen – som fortfarande vid den tiden leddes av den reformistiske ledaren Alexander Dubček. Sådana förslag stöddes både av hundratals ockuperade fabriker och av delar av kommunistpartiet som

³² För en jämförelse mellan reformerna i olika östeuropeiska länder, se Samary *Plan, market and democracy – the experience of the so called socialist countries*, Notebook nr 7/8, IIRE, Amsterdam 1992.

³³ Se Vladimir-Claude Fisera & Jean-Pierre Faye *Prague. La révolution des conseils ouvriers 1968-69*, Robert Laffont, 1978. Se också Fisera, “1968: le printemps et l’automne autogestionnaires de Prague”, *Alternative libertaire* no 170, februari 2008, <http://www.alternativelibertaire.org/>

gjorde motstånd mot ockupationen och organiserade hemliga möten.

Men lagförslaget skulle ge för mycket makt åt arbetarråden och det var skrämmande för Dubček -gruppen som sökte en kompromiss med Kreml. Lagen togs i beaktande – vilket visar hur svårt det fortfarande var att bara undertrycka den. Det påminner om hur den polska regimen först måste erkänna den fria fackföreningens krav och tillåta kongressen 1981. Men regeringen förändrade i lagförslaget och minskade arbetarnas rättigheter, så att det kom närmare Šiks förslag och den ungerska modellen för reformer.

Efter några månader hade arbetarrådets dynamik brutits av påtryckningar och direkt förtryck. Den verkliga ”normaliseringen” kunde inledas...

Nästan tjugo år efter sammetsrevolutionen 1989 började man åter diskutera Prag-våren i landet. Det skedde särskilt sedan det hade kommit ut en nyutgåva i slutet av 2007 av två motstridiga ståndpunkter från december 1968, strax efter Sovjetunionens intervention.³⁴ Det var Milan Kundera respektive Vaclav Havel som uttryckt två skilda åsikter. De var bägge framträdande och välkända författare som hade utmanat den gamla regimens censur före 1968. Den förste agerade utifrån kommunistiska övertygelser, medan den andre såg sig själv som liberal antikommunist. Vaclav Havel höll fast vid sin antikommunistiska och demokratiska ståndpunkt under hela tiden han deltog i motståndet mot Sovjetockupationen inom rörelsen Charta 77 (som hade bildats 1977 för att göra motstånd mot ”normaliseringen” som en front där kommunistiska och antikommunistiska demokrater kunde kämpa tillsammans för mänskliga rättigheter). Han blev så småningom den förste presidenten i det nya Tjeckoslovakien och senare i Tjeckien. Milan Kundera förlorade de marxistiska övertygelser han haft 1968. Men det är inte viktigt i det här sammanhanget eftersom de ståndpunkter han uttryckte fortfarande citeras och får stöd från andra kommunister, bland dem Jaroslav Sabata. Denne ledde 1968 vänsterströmningen inom tjeckiska kommunistpartiet som gav ett radikalt stöd till den självstyrda socialistiska demokratin och till arbetarråden.

När Jacques Rupnik presenterar nyutgåvan av texterna skriver han att erövringarna från våren 1968 (censurens upphävande, individuella friheter) ”bara återupprättade det som funnits 30 år tidigare och som fortfarande är grundvalen för demokratiska länder i allmänhet”.³⁵ Den åsikten kan också få läsaren att se sammetsrevolutionen som en framgångsvariant av Prag-vårens demokratiska rörelse (som trycktes ned av den kommunistiska regim, vilken först sammetsrevolutionen kunde göra sig av med). Men Havels ståndpunkt idag är närmare en andra trend: att förneka att det fanns något betydelsefullt innehåll i 68-händelserna, just eftersom de var socialistiska. Förtrycket betonas då som enda möjliga utvägen: det fanns inte och det finns inte någon möjlig tredje väg.

Milan Kundera betonar däremot att – med Rupniks ord: ”trots att Pragvåren var ett nederlag, behåller den sin universella betydelse som ett första försök att finna en väg mellan öst- och västmodellerna, en väg att försona socialism och demokrati”.

Den (fortfarande) kommunistiske intellektuelle Jaroslav Sabata citerade nyligen gillande Kunderas bedömning, och formulerade den radikalare: ”Den tjeckoslovakiska hösten är förmodligen mycket viktigare än den tjeckoslovakiska våren [...] Socialismen, vars logik är att identifiera sig med frihet och demokrati måste skapa ett slags frihet och demokrati som världen aldrig känt.”³⁶

En sådan rörelse och självorganisering var en fara för alla styrande kommunistpartier som

³⁴ *Literarny Noviny* nr 52/1, 27 december 2007. Milan Kunderas text har rubriken “Cesky udel” (“Det tjeckiska ödet”) och Vaclav Havels text har samma rubrik med ett frågetecken, “Det tjeckiska ödet?”.

³⁵ Jacques Rupnik, “Les deux printemps de 1968”, *Etudes du CERJ*, maj 2008.

³⁶ Kunderas citeras i Fisera, “1968: le printemps...” Sabata skrev sin artikel i *Listy* nr 6, december 2007.

ville behålla det politiska maktmonopolet, även om de var mot Sovjetunionens dominans.³⁷ Arbetarrådsrörelsen kunde omfatta alla krav mot censur, för individuella och kollektiva fri- och rättigheter. Men den betonade också motsägelsefullheten eller begränsningarna hos alla dem som stöder kravet på en ”socialism med mänskligt ansikte” men ”glömmer” socialismens grundläggande mål: att dominans-förhållanden inom ekonomin ska upphävas så att ekonomiska val på ett radikalt sätt kan underordnas mänskliga behov, till ett demokratiskt system som återstår att uppfinna. Den ståndpunkten stred mot bägge systemen i den bipolära världen.

Se även (Samaray om Östeuropa):

[Realsocialismens sammanbrott i Östeuropa](#)

---

³⁷ De olika kommunistpartierna valde antingen att fördöma sovjetinterventionen (Jugoslavien, Albanien och Rumänien – fast de stödde i själva verket i bästa fall Dubčeks typ av reformer och realism) eller att skicka trupper. Men inget kommunistparti spred kunskap om eller stödde arbetarråden. Det gjorde endast trotskistiska eller anarkistiska krafter som var marginella vid den tiden. Titoregimen var vid den tiden i färd med att undertrycka sin egen vänsterströmning och ungdomsorganisationerna som ”gick för långt” i självorganisering. Se Samaray, ”Du juin 1968 yougoslave aux impasses du titisme”, *Contretemps* nr 22, maj 2008, om konflikterna 1968 i självstyressystemet, som hade införts officiellt 1950 efter brytningen med Stalin, och som flera gånger reformerades för att kanalisera spänningarna. Artikeln återfinns på <http://csamary.free.fr>